

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.gendergeschiedenis.nl

Redactie

Marjolein Van Bavel
Greetje Bijl (public relations)
Greet De Bock (eindredactie)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Anais Van Ertvelde
Renate Klinckenberg (penningmeester)
Stefan Meysman
Esmeralda Tijhoff
Kirsten Zimmerman (hoofdredeur)

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Aletta, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam
Tel: 020-30 31 500.

www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- p.m.): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering.

Voor instellingen kost *Historica* €27,50. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden via de website, door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG-girnummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Belgische leden maken gebruik van het volgende rekeningnummer: INGBNL2A (BIC-code) en NL94 INGB 0004102980 (IBAN-code). Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij

Artikelen zijn welkom op het adres historica@gendergeschiedenis.nl.

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl
Renée Nip (secretaris)
secretaris@gendergeschiedenis.nl
Jasmijn van Mil (penningmeester)
penningmeestervvg@gmail.com
Evelien Rijsbosch (Aletta)
E.Rijsbosch@aletta.nu
Greetje Bijl (Historica)
saartjes3@hotmail.com
Els Flour
E.Flour@amazon.be
Maaïke Messelink
maaikemesselink@gmail.com
Julie Carlier
Julie.Carlier@Ugent.be

Historica verschijnt met steun van Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis (www.aletta.nu).

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa

Diges | geschiedenis & media

Druk: Zet & Print, Naarden

Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: Portret van Joan Scott door Andrea Kane

In dit nummer

/ Oude geschiedenis /

- 3 Kleine dames uit de grote stad: twee dwergdanseressen in de wereld van het Grieks-Romeinse entertainment
Valérie Wyns

/ Vroegmoderne tijd /

- 7 Getrouwde alleenstaande prostituees in Brugge tijdens de achttiende eeuw
Maja Mechant

/ Moderne geschiedenis /

- 14 *¡Somos mujeres! ¡Queremos poder!* De Guatemalteekse vrouwenbeweging en de erfenis van het revolutionaire activisme
Tine Destrooper

/ Genderview /

- 20 Joan Scott
Esmeralda Tijhoff en Greetje Bijl

/ Recensie /

- 27 Van vossenjacht tot stembiljet: vrouwen en de Britse politiek (1900-1940)
Christianne Smit
28 Vrouwenmacht in de politieke elites: van monarchie naar democratie
Margit van der Steen

/ Onder de loep /

- 29 Naaiessen: nu én toen
Kim Robensyn

30 / Service en boeken /

Onder historicae

Ik ben er erg trots op weer een gevarieerde en lezenswaardige *Historica* te kunnen bieden, met dit keer een interview met Joan Scott (!). Onze eigen redacteuren Esmeralda Tijhoff en Greetje Bijl spraken deze grondlegster van de gendergeschiedenis tijdens het congres 'Uitsluitend emancipatie. Paradoxen van emancipatie en integratie in Nederland' dat vorig jaar in oktober in de Beurs van Berlage was. Daar sprak Scott zelf de keynote-lezing uit, getiteld '*The Vexed Relationship of Emancipation and Equality*'. Haar artikel '*Gender: A Useful Category of Historical Analysis*' uit 1986 is een klassieker. Scott, momenteel professor aan IAS (*the Institute for Advanced Study* in Princeton, New Jersey), is een academische duizendpoot. Ze publiceerde onder meer over gender en de politieke kant van geschiedenis, Franse feministen en de politiek van de hoofddoek.

Daarnaast duiken we dit nummer onder water naar dwergdanseressen in de oudheid. Op 21 juni 1907 ontdekten Griekse sponsduikers op 40 meter diepte voor de kust van Tunesië het wrak van een 2000 jaar oud Romeins handelsschip bedekt met een dikke kalklaag. Bij de opgraving in 1910 kwamen twee bronzen beeldjes naar boven: dwergdanseressen. De positie van deze vrouwen toont een andere wereld dan die van huwelijk en moederschap. In het artikel van Valérie Wyns volgt een analyse.

Maja Mechant schrijft over een andere bijzondere groep vrouwen: getrouwde alleenstaande prostituees in Brugge tijdens de achttiende eeuw. Want hoe zou een getrouwde vrouw die toch alleen woont toen rond moeten komen? In de historiografie is tot nu weinig aandacht besteed aan gehuwde alleenstaande vrouwen in de prostitutiesector, maar alleenstaande vrouwen in het algemeen worden om economische redenen wel als een risicogroep beschouwd. Want vrouwen die buiten de controle van een vader of een echtgenoot leefden waren sowieso verdacht. Mechant bestudeert de situatie in Brugge, daarbij vooral gebruik makend van gerechtelijke bronnen.

In het derde artikel begeeft *Historica* zich in de recente geschiedenis. Tine Destrooper stelt in haar bijdrage de Guatemalteekse vrouwenbeweging en de erfenis van het revolutionaire activisme centraal. Inheemse vrouwen in Centraal Amerika hebben een geschiedenis van deelname in verzetsbewegingen. Toch is het aantal studies dat de invloed hiervan op de naoorlogse ontwikkeling van de vrouwenbeweging beschouwt beperkt. Daarom verrichtte Tine Destrooper eigen onderzoek naar deze groep vrouwen in Guatemala. Ze deed onder andere 74 diepte-interviews en nam deel aan protestmarsen en workshops van feministische groepen.

Kortom, lees snel verder!

Kirsten Zimmerman, hoofdredacteur *Historica*

Twee dwergdanseressen in de wereld van het Grieks-Romeinse entertainment

Kleine dames uit de grote stad

Op 21 juni 1907 ontdekten Griekse sponsduikers voor de kust van Tunesië het wrak van een Romeins handelsschip dat bedekt was met een dikke kalklaag. Deze laag was onverstoord, aangezien het schip al 2000 jaar onaangeroerd op 40 meter diepte rustte. De eerste onderwateropgravingen maakten duidelijk dat het schip in de eerste helft van de eerste eeuw voor Christus gezonken was. Het vaartuig bleef gedurende verschillende campagnes zijn schatten vrijgeven en tijdens de vierde opgraving in 1910 kwamen twee bronzen beeldjes naar boven, die dwergdanseressen voorstelden. Zij zijn tekenend voor de positie die vrouwen met een dergelijke beperking bekleedden in de Grieks-Romeinse wereld en tonen een andere vrouwenwereld dan die van het huwelijk en het moederschap.

/ Valérie Wyns /

De twee danseressen zijn vergezeld van een mannelijke dwergdanser die bijzonder schaars gekleed is. Alle drie zijn ze ongeveer 30 centimeter groot. Samen maken ze deel uit van een vracht van een handelsschip dat uit Athene naar Rome was vertrokken. Waarschijnlijk maakte het schip een omweg langs de provincie Africa om nog meer goederen op te laden.¹ De eerste danseres, waarschijnlijk uit de tweede eeuw voor Christus, herinnert qua beweging aan de manteldanseressen die tijdens het hellenisme (323 voor Christus – ca. 150 na Christus) bijzonder populair waren. Deze entertainers droegen lange gewaden die het lichaam nauw omsloten en gebruikten mantels om hun dans extra elegantie te verlenen. Onze dwergdanseres heeft een mopsneus met brede neusvleugels, wat typisch is voor de afbeelding van een dwerg in de oudheid. Ze draagt een nauwsluitend gewaad dat tot op haar voeten valt en haar borsten vrijlaat. De mannelijke dwerg heeft zijn penis ontbloot. Dit is niet verrassend, gezien de fascinatie van het Romeinse publiek voor grote genitaliën. Er is echter een tweede reden waar-

om de dwerg een opvallende penis heeft. Dwergeren werden immers sinds de archaische periode in Griekenland, en later ook in Rome, sterk geassocieerd met Dionysos, de god van seksualiteit, wijn, feesten en toneel. In komedies verscheen de fallus prominent op toneel.

De beeldjes werden als set verkocht, niet alleen omdat twee dwergen zo mooi bij elkaar op de kast stonden, maar ook omdat ze samen een afbeelding van Bes en Beset konden vormen. Zij zijn Egyptische vruchtbaarheidsgoden in dwergengedaante, die in Griekenland en Rome snel aan populariteit wonnen.² Bes werd in Egypte in verband gebracht met Dionysos. Beset was dan weer verwant aan Isis, en sinds de vierde eeuw voor Christus werd zij geregeld afgebeeld met het gewaad van een Isisdanseress.

De tweede danseres vormde geen geheel met de twee andere dwergen. Zij werd immers pas aan het begin van de eerste eeuw voor Christus gemaakt. Het beeldje was waarschijnlijk vervaardigd kort voor het werd ingeladen in het schip waarin het is vergaan. De danseres is veel fijner uitgewerkt en was ooit ingelegd met kostbare materialen als ivoor. Ze draagt een klimopkrans die haar Dionysische connotatie versterkt. In haar handen droeg ze de *krotala*, een soort castagnetten, en waarschijnlijk een

fluit die ondertussen verloren is gegaan.

Samen biedt het drietal een gedetailleerde weergave van hoe professionele entertainers met hun expertise er hebben uitgezien. In de entertainmentwereld rond de Middellandse Zee was immers een speciale rol weggelegd voor dwergen. Ze waren geliefd om hun radde tong en op symposia, rituele drinkfestijnen voor vrije mannen, traden ze op als *stand-up comedians* avant la lettre. Verder voerden ze dansen op en hielden ze schijngevechten.

Vrouwelijke dwergen in de Grieks-Romeinse wereld: een dubbelgevecht tegen vooroordelen?

Vrouwen die met dwerggroei ter wereld kwamen hadden het niet makkelijk. Dwergeren moesten opboksen tegen de vooroordelen die aan hun gestalte waren verbonden. Soms zag men hen zelfs niet als volwaardige mensen. Je kunt je dan ook afvragen of vrouwelijke dwergen het dan nog eens moeilijker hadden dan hun mannelijke tegenhangers. Werden ze nog meer geminacht dan mannen in een dergelijke positie, of vaagde hun geringe gestalte deze verschillen weg?

De gewoonte om kinderen die niet voldeden aan bepaalde lichamelijke eisen te vondeling te leggen, is welbekend voor de Griekse wereld. Nochtans is er slechts een auteur die het heeft over de institutionalisering van het te vondeling leggen van kinderen.³ Er heerst dan ook discussie onder historici of deze praktijk wel gemeengoed was, maar het was in ieder geval toegestaan. Verschillende auteurs laten zich positief uit tegenover het achterlaten van kinderen om eugenetische redenen.⁴ De kans dat men een kind met achondroplasie, de vaakst voorkomende vorm van dwerggroei, bij de geboorte te vondeling legde, was dus reëel. Achondroplasie was zonder twijfel zichtbaar bij de geboorte, maar gezien kinderen met dwerggroei zelden werden geboren, kon men het kind waarschijnlijk niet als dusdanig identificeren. Mogelijk aanvaardde men dwergkinderen als 'normaal' genoeg om te worden opgevoed. In ieder geval blijkt uit de literatuur en de iconografie dat er in de Griekse wereld wel degelijk dwergen werden grootgebracht. Bij de keuze van de ouders om een kind met een handicap al dan niet te vondeling te leggen, kan het geslacht een rol hebben gespeeld. In het geval dat gezonde kinderen uit het gezin werden geweerd uit armoede of de zorg om een latere bruidschat, werden in de eerste plaats meisjes te vondeling gelegd. Jongens konden immers makkelijker >>

Een Griekse dwerg treedt op op een symposion.

I 707, Universitätscollectie Erlangen.

geld verdienen voor het gezin en hadden geen bruidschat nodig bij een eventueel huwelijk. Het is daarom aannemelijk dat zeker meisjes met dwerggroei sneller te vondeling werden gelegd dan hun mannelijke tegenhangers. Een dochter met een dergelijke handicap uithuwelijken zou grote problemen kunnen opleveren en zou de vader bovendien een flinke duit kosten. Bovendien was de vraag naar deze 'dwergmeisjes' als luxebediendes, in tegenstelling tot hun lotgenoten in de Romeinse wereld, nog

Terwijl dwergen in Griekenland vaak nog het voordeel van de twijfel kregen, lagen de zaken anders in Rome. Voor de Romeinen golden dwergen enerzijds als *apotropeïsch*, als een soort van talismannen voor het gezin waarin ze zich bevonden.⁵ Anderzijds vormden ze het voorwerp van een typische Romeinse fascinatie voor het ongewone en zelfs het perverse. Volgens Garland werd deze bijzondere fascinatie veroorzaakt door het militarisme van de Romeinse maatschappij, dat leidde tot een rigide

gen. Ze waren geliefd als narren omwille van hun radde tong. Hun kleine gestalte hoefde dus geen belemmering te zijn voor hun tegenwoordigheid van geest. Toch vielen dwergen in Rome onder de noemer van *freaks*, die als slaven werden gehouden uit curiositeit en pronkzucht. Romeinse auteurs spraken over 'dwergen, kreupelen, en alles van die soort, als misleunen van de natuur en als slecht voortekenen'.⁷ Hun verstandelijke vermogens werden echter hoger ingeschat dan die van andere gehandicapten.

Antieke auteurs maken in het algemeen weinig of geen onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke dwergen. Dit zal later in het voordeel blijken te spelen van onze vrouwelijke danseressen. Net omwille van hun relatieve 'ontmenselijking' konden zij op de voorgrond treden als bijzonder zichtbare vrouwen, wat voor veel van hun seksegenoten met een 'normale' gestalte niet was weggelegd. Zo konden ze op verschillende manieren de kost verdienen en hun zelfstandigheid vrijwaren. Toch was deze positie niet overal even positief. Zo vormde Rome, waar vrouwelijke dwergen beduidend minder opties hadden dan hun mannelijke tegenhangers, een schril contrast met Egypte, waar dankzij eeuwenoude tradities zowel mannelijke als vrouwelijke dwergen werden gerespecteerd.

Overleven als entertainers: een eeuwenoude traditie

In de Griekse wereld en nog minder in de Romeinse, hadden mannen of vrouwen die met dwerggroei werden geboren weinig mogelijkheden om een 'normaal' leven te leiden. Hun dwerggroei lokte een constante nieuwsgierigheid, of erger, misnoegen uit. Hun uitzonderlijke verschijning bood dwergen zowel kansen als beperkingen. Voor we de speciale positie van onze dwergen in Egypte onder de loep nemen, gaan we even in op de invloed van het Griekse en Romeinse gedachtegoed op het bestaan van deze mannen en vrouwen.

In Griekenland werden dwergen geassocieerd met pret en een uitgelaten sfeer. Al sinds de archaische periode is de aanwezigheid van dwergen bij symposia in bronnen vermeld. Daar deden ze dienst als beroepsentertainers, maar ze waren er vaak eveneens aanwezig als *aklètoi*, of letterlijk, 'ongeropenen', wat we vandaag *party crashers* zouden noemen.⁸ Die eerste groep had van vermaak zijn beroep gemaakt. Deze professionele dwergentertainers vinden hun oorsprong in de cultus van Kybele en die van Dionysos, waarin ze een bevoorrechte relatie met de goden genoten. Professioneel entertainende dwergen waren graag geziene gasten, vooral in de hellenistische periode. De hoven van de nieuwe koningshuizen trokken dwergen aan die hun kunstjes kwamen vertonen. De tweede groep, die van de 'ongeropenen', verscheen vaak ongenood om kunstjes op te voeren om wat geld te verdienen. Niet alleen dwergen deden dit, maar ook andere figuren die in de armoede verzeild waren geraakt. Ze buiten hun misvormingen uit om de gasten

Musée du Bardo, Tunis, Inv. F213

Eerste dwergdanseres met Isisgewaad

niet zo groot. Dit alles maakt het waarschijnlijk dat in de Griekse wereld meer jongens met dwerggroei dan dergelijke meisjes werden grootgebracht.

Dwergen, zowel mannelijke als vrouwelijke, hadden een speciale plaats in de Griekse geest. Behalve Aristoteles twijfelt geen enkele antieke auteur aan hun mentale capaciteiten. Dwerggroei werd veeleer gezien als een komische anomalie. Wegens hun lengte werden dwergen het onderwerp van spot, maar ze werden niet gegroepeerd bij de andere 'verwerpelijke' handicaps als kreupelheid. Dwergen zaten dus tussen twee stoelen: ze werden niet op één hoop gegooid met andere 'monstrositeiten', zoals men gehandicapten over het algemeen benoemde, maar hun kleine gestalte en de fabeltjes eromheen onderscheidde hen van personen met een normale lengte.

intolerantie voor iedereen die de Staat niet met wapens kon dienen, of, in het geval van vrouwelijke dwergen,⁶ geen nieuwe soldaten op de wereld kon zetten. Dit zou verklaren waarom dwergen in de Griekse wereld net meer in hun omgeving opgingen, zonder dat de nadruk werd gelegd op hun onvermogen om te vechten of te baren. De Romeinse obsessie met lichamelijke anomalieën leidde ook tot een zekere ontmenselijking van dwergen, waarbij ze tot object van nieuwsgierigheid werden omgeturnd. Hun kleine en vreemd gevormde lichamen waren entertainment van de bovenste plank voor de hogere standen. Dwergen werden vaak gezocht en verkocht als slaven. Dankzij de verreikende slavenhandel waren ze nu ook veel makkelijker beschikbaar.

In de Romeinse wereld werd weinig getwijfeld aan de intellectuele vermogens van dwer-

van het symposion te doen lachen. Ook benadrukten ze hun 'hulpeloosheid' door zich zielig voor te doen. Zo wilden ze medelijden bij de gasten oproepen, maar ook inspelen op het superioriteitsgevoel van hun toeschouwers, waardoor de aanwezigen sneller waren geneigd hen geld of eten toe te stoppen.

De zaken lagen anders in Rome. Dwergeren opereerden minder op zelfstandige basis, maar waren vooral gewild als slaven. Een betwiste passage in Longinus zou zelfs suggereren dat er dwergen werden 'geproduceerd' om aan de grote vraag te kunnen voldoen.⁹ Ze waren niet alleen gewild als entertainers, maar ook als troetels en persoonlijke dienaren. Vooral vrouwen in hogere kringen hadden graag een dwergassistente aan hun zijde. Zo had de dochter van keizer Augustus een vrijgelaten slavin bij zich die zich Andromeda noemde. Met 75 centimeter was zij de kleinste vrouw van haar tijd. Ook de echtgenote van Seneca had een dwergslavin. Deze dwerg heette Harpaste en was de oogappel van haar meesteres. De slavin was slechtiend, maar wilde dit niet toegeven. Ze eiste steeds van kamer te mogen wisselen omdat het licht er zogezegd abominabel was. Haar meesteres liet dit met plezier toe. In Rome was een bestaan als slavin van een rijke aristocrate waarschijnlijk het meest comfortabele lot voor een vrouwelijke dwerg. Nochtans konden dwergen ook in Rome als entertainers aan de slag. Nog steeds vermaakten ze de gasten op banketten met dans, zang, voordracht en, voor de mannelijke dwergen, door op te treden als bokkers en *pankratiasten*, die boksen en klasiëk worstelen combineerden. Gevechtssporten bij dwergen bleven in grote mate voorbehouden aan mannen. Ze werden ingehuurd om demonstraties te geven. Beeldjes van bokkende dwergen werden even populair als de beeldjes van dansers.¹⁰

Egypte: een aangename thuis

Terwijl dwergvrouwen in Rome naar de achtergrond verdwenen als grappige danseresjes en het 'echte' werk werd overgelaten aan hun mannelijke tegenhangers, bevonden vrouwelijke dwergen in Egypte zich in een gevoelig andere positie. De Egyptische cultuur en godsdienst leverden hen een meer comfortabele context om zich in te bewegen. Ook de meer autonome positie van de Egyptische vrouw was in hun voordeel.

In Egypte waren dwergen al sinds de vroegdynamistische tijden duidelijk zichtbaar in het openbare leven. Hier was dwerggroei immers geen ziekte, maar een (gunstig) goddelijk voorteken.¹¹ Soms werd zelfs het woord 'dng', dwerg, gebruikt voor personen met een normale lengte, om aan te geven dat zij magische krachten bezaten. Gedurende de hele Egyptische geschiedenis waren dwergen actief als dansers, vaak ook in een religieuze context. Na de verovering van Egypte door Alexander de Grote in 332 voor Christus veranderde de Egyptische houding ten opzichte van dwergen enigszins. Onder invloed van Griekse en later ook Romeinse attitudes daalden kleine mensen in

achtung. In een papyrus worden ze zelfs 'monstrositeiten' genoemd.¹² Toch dateert uit deze periode het gros van de afbeeldingen van dwergen uit Egypte. Dankzij hun associatie met goden als Kybele, Bes, Beset, Dionysos en ook Hephaistos in de gedaante van Ptah-Pataikos, een Egyptische dwerggod, waren ze immers geladen met religieuze betekenis. De aard van de goden met wie ze geassocieerd werden, droeg ook bij tot hun feestelijke en komische karakter.

Hier komen onze dwergdanseressen weer in

Musée du Bardo, Tunis, Inv. FZ15

beeld. Dankzij de veel oudere en meer geladen danscultuur van dwergen in Egypte was hun aanwezigheid fel begeerd op banketten en openbare festivals. Hun populariteit verspreidde zich van Egypte opnieuw naar de rest van het Middellandse Zeegebied. Sommige auteurs stellen zelfs dat de Romeinse keizers dwergen in hun gevolg opnamen in navolging van de Ptolemeëenkoningen.¹³

De hier bestudeerde beeldjes zijn in ieder geval representatief voor de dwergentertainers die daadwerkelijk actief waren in hun tijd. Tijdens het hellenisme werden duizenden van dergelijke beeldjes geproduceerd, in verschillende materialen en graden van detail naargelang de beoogde klanten. Voor dergelijke hebbedingen werd de inspiratie vaker uit de gangbare modes in de entertainmentwereld gehaald. Volgens Brunet kwamen kunstenaars op deze manier tegemoet aan hoe hun klanten dwergen moeten hebben gekend.¹⁴ Herkenbaarheid was het belangrijkste kenmerk van de beelden. Ze stelden dan ook situaties voor waarin men dwergen verwachtte. De dansende meisjes die hier worden bestudeerd, vertonen duidelijk sporen van hun Egyptische achtergrond. De eerste dwerg met het Isisgewaad herinnert qua bewegingen aan de manteldanseressen die bijzonder populair waren in het Griekse oosten. Omdat dwergen verbonden zijn met erotiek en seksualiteit

dankzij hun band met de goden, is deze dwergdanseres ook naakt onder haar lange jurk. Normaal gezien droeg men onder het Isisgewaad nog een tweede, lichte tuniek, maar deze vrouw ontbloot haar borsten tijdens haar dans. Ze draagt ook een hoofddoek die zowel door priesters als door respectabele oudere vrouwen werd gedragen. Vandaar dat de dwerg, die haar tanden ontbloot in een brede grijns, waarschijnlijk met enige humor mag worden bekeken. Ze draagt de kleding van belangrijke vrouwen,

Achterzijde van mannelijke dwerg. Zijn disproporcioneel grote genitaliën zijn duidelijk zichtbaar.

maar haar kleine gestalte en grote gebaren maken er iets potsierlijk van. Dwergdanseressen als zij buiten deze indruk waarschijnlijk uit, ze waren immers aanwezig op feesten om voor gelach en vertier te zorgen. De danseres draagt ook houten schoentjes die kleppen als ermee op steen wordt gedanst om de uitgevoerde bewegingen te onderstrepen. Vanaf de vierde eeuw voor Christus was deze outfit typisch voor Beset, de dwerggemalin van de god Bes. Deze klederdracht werd dan ook bijzonder populair voor vrouwelijke entertainers, al dan niet met dwerggroei. De tweede danseres verschilt enigszins in stijl en versiering van de eerste. Ze is gekleed in een lange reep stof die in het dagelijkse leven nooit zo zou blijven zitten. Ze moet verder twee muziekinstrumenten in haar handen hebben gedragen. Zij is zorgvuldiger uitgewerkt en de ontdeugende grijns die bij de vorige dwerg en haar partner voorkomen, ontbreekt bij haar. Haar klimopkrans doet er geen twijfel over bestaan dat deze dwerg het sterkst met Dionysos werd geassocieerd. Ze was een fluitspeelster die in fantasiekostuum optrad.¹⁵

Egyptische dwergdanseressen waren bijzonder geliefd in hun thuisland, gek genoeg nog het meest als ze een extra misvorming meedroegen, zoals een bochel. Nergens werden dwergen en andere misvormden zo frequent afgebeeld als in het hellenistische Egypte. Hun >>

succes heeft alles te maken met de populariteit van Bes (en Beset), die in de vierde eeuw in opmars waren. In Egypte vormde dwerggroei dus een meerwaarde voor entertainers. Ze waren immers niet alleen mensen die de gunst van de goden meedroegen, maar waren al duizenden jaren gekend voor hun talent om anderen te doen lachen, te vermaken en te fascineren.

We kunnen vaststellen dat hun gestalte dwergen in Egypte niet alleen bijzonder geschikt maakte voor de entertainmentwereld.

strumenten moesten vervoeren, aangezien hen al meteen een plaats wordt voorgesteld om deze op te bergen. Ook hun betaling was behoorlijk naar Egyptische normen. De vrouwen verdienden dagelijks ongeveer zes maal het dagloon van een bouwvakker, althans voor de vrouwen die op zelfstandige basis konden opereren. Zoals de gewoonte was in de hele Griekse wereld, moesten bepaalde danseressen in Griekse contracten handelen met een voogd of *kurios*. Uit die contracten valt echter af te lei-

Musée du Bardo, Tunis, Inv. F214

Tweede dwergdanseres in Dionysosoutfit. Ze is duidelijk gedetailleerder uitgewerkt dan de twee andere dwergen.

Ondanks de invloed van het Griekse en Romeinse gedachtegoed wekte hun korte lichaamslengte er bovendien relatief weinig misnoegen van de gemeenschap op. De positie van vrouwelijke dwergen als entertainer was sterker en autonomer. Vrouwelijke entertainers in het algemeen genoten een relatief grote vrijheid. In tientallen papyri sluit een danseres of muzikante een contract met iemand die haar inhuurt. Het bekendste en duidelijkste voorbeeld is Isidora, een danseres uit de metropolis van Arsinoë die leefde in het begin van de derde eeuw na Christus.¹⁶ Artemisia, een welgestelde vrouw uit Philadelphia, vroeg Isidora om op te treden op het dorpsfeest dat zij organiseerde. Omwille van de werkgelegenheid leefde de kleine danseres in een grote stad, net zoals de andere vrouwen die in de papyri verschijnen, maar ze kon wel worden ingehuurd om op grote afstand van huis een voorstelling te verzorgen. Vandaar dat de contracten vaak ook het transport van de muzikanten per ezel stipuleren. Deze documenten maken ook duidelijk dat de vrouwen kostbare kleding en in-

den dat deze meestal van ondergeschikt belang was en dat zijn aanwezigheid waarschijnlijk veeleer een formaliteit was. Zelfstandige danseressen hadden nog meer vrijheid. Zo is er een contract waarin Olympias, een jonge danseres, de fluitspeler Sosos inhuurt om een jaar lang voor haar te werken.¹⁷ Het meisje eiste in het contract exclusieve diensten van Sosos en ze kon bedingen dat hij aanwezig was op alle feesten waar zij zou optreden. Deze vrouwen vormen één kant van het spectrum. Er waren ook meisjes en vrouwen die in een soort 'danscholen' werden getraind en door hun trainer werden verhuurd. De danseressen waren geen handelende persoon in de contracten; hun status leek nog het meest op die van een slavine. Veel van deze vrouwen, zowel zelfstandige als onvrije, hadden een afbeelding van de god Bes op hun dij getatoeëerd als een soort merk van hun beroep.¹⁸ Aangezien dwergen al een relatief groot respect genoten in Egypte, moet de vrijheid die andere professionele danseressen en muzikanten genoten ook voor hen van toepassing zijn geweest.

Besluit

Aangezien dwergen bijzonder zeldzaam waren, ze een bijzondere band hadden met de goden en al duizenden jaren lang in het vak zaten, werden ze waarschijnlijk beter betaald dan hun tegenhangers met een 'normale' lengte. Het jolijt van een hellenistisch publiek bij het zien van een dwerg die aan het optreden was, werd misschien nog het best beschreven door Lucianus, in zijn *Symposion*. Dwergdanseressen waren in de hele Grieks-Romeinse wereld actief en slaagden erin de kost te verdienen. Nergens is echter bewijs te vinden dat ze in staat waren het respect dat hun lotgenoten in het Nijlland kregen, elders te evenaren. Zij werden vaak beschouwd als minder dan mensen en waren vooral in Rome aangewezen op een leven als slaaf. In Egypte zorgden dwergen niet alleen op dorpsfeesten voor entertainment, maar klommen ze ook op naar de regionen van de begrafenis- en tempeldansers. In tegenstelling tot hun tegenhangers in de Griekse en Romeinse wereld konden vrouwen met dwerggroei in Egypte ten volle gebruik maken van hun handcap om succesvolle en populaire carrières uit te bouwen, die hen bovendien de kans boden tot een zelfstandig leven. Onze twee danseressen hadden geen betere plaats kunnen kennen dan hun thuisland Egypte. ///

Noten:

- Gisela Hellenkemper-Salies e.a., *Das Wrack der Schiffsfund von Mahdia*. Keulen, 1994, I, p. 25.
- Susanne Pfisterer-Haas, 'Die bronzenen Zwergentänzer', in: Hellenkemper-Salies e.a., *Das Wrack*, Keulen, 1994, p. 483.
- Plutarchus, *Lycurgus*. 15. 8-9.
- Plato, *Politeia*. 5.9.459d-461e; 5.9.460c; idem, *Nomoi*. 6.775; Aristoteles, *Politeia*. 7.14.2, 7.14.10.
- Mary Beagon, *The Elder Pliny on the Human Animal: Natural History, book 7*. Oxford, 2005, p. 258.
- Robert Garland, *The Eye of the Beholder: Deformity and Disability in the Graeco-Roman World*. New York, 1995, pp. 57-58.
- Suetonius, *Augustus*. 83.
- B. Fehr, 'Entertainers at the Symposion: the Akletoi in the Archaic Period', in: O. Murray, *A Symposium on the Symposion*. Oxford, 1990, pp. 185-190.
- Longinus, *De Sublima*, 44.5. Voor de discussie rond deze passage, zie Garland, *The eye*, p. 47 en I. Weiler, 'Überlegungen zu Zwergen und Behinderten in der antiken Unterhaltungskultur', in: *Gräzer Beiträge*, 21 (1995), p. 139.
- S. Brunet, 'Dwarf Athletes in the Roman Empire', in: *American History Bulletin*, 17 (2004), p. 23.
- J.S. Spiegel, 'Zwerg', in: *Lexikon für Ägyptologie*, VI. Wiesbaden, 1986, p. 1432; Véronique Dasen, *Dwarfs in Ancient Egypt and Greece*. Oxford, 1993, p. 29.
- P. Oxy. III, no. 465.
- Garland, *The eye*, p. 49.
- Brunet, 'Dwarf Athletes', p. 17.
- H. Wrede, 'Tanzenden Musikanten von Mahdia und der Alexandrinische Götter- und Herrscherkult', in: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, 95 (1988), pp. 102-103.
- P. Corn. 9.
- CPR XVIII, 1.
- Lise Manniche, *Sexual life in Ancient Egypt*. Londen, 1987, pp. 17-18.

Valérie Wyns (1989) studeerde in 2011 af als Master in de Geschiedenis van de Oudheid aan de KULeuven. Ze diende recent een doctoraatsaanvraag in met als onderwerp 'Status van entertainers in Romeins Egypte'.

Contact: Valerie.wyns@kuleuven.be

Getrouwde alleenstaande prostituees in Brugge tijdens de achttiende eeuw

“Waerom sij met haeren man niet en woont ende waermede sij haer van haeren kant alleen geneirt”

Toen Marie Viane in 1785 door de Brugse schepenen werd verhoord op verdenking van prostitutie, was de eerste vraag die ze diende te beantwoorden “waerom sij met haeren man niet en woont ende waermede sij haer van haeren kant alleen geneirt.”¹ De schepenen vermoedden klaarblijkelijk een verband tussen Marie’s burgerlijke status en leefomstandigheden enerzijds en haar beroepsactiviteiten anderzijds. In dit artikel wordt de relatie tussen beiden nader onderzocht. Hadden getrouwde vrouwen die apart leefden van hun man, de zogenaamde ‘onbestorven weduwes’, meer kans om in de prostitutie te belanden? Of ging het andersom? Duidde het feit dat vrouwen apart leefden op een losbandig bestaan?

/ Maja Mechant /

De vraag naar het verband tussen prostituees en gehuwde alleenstaande vrouwen is niet eenvoudig te beantwoorden. In het vroegmoderne gedachtegoed zijn beide verklaringen terug te vinden. Enerzijds werden vrouwen gezien als op lust gerichte en onverzadigbare wezens. Door hun natuurlijke aanleg, waren alle vrouwen potentiële hoeren.² Vrouwen die buiten de controle van een vader of een echtgenoot leefden waren sowieso verdacht. Zelfstandigheid en seksuele immoraliteit gingen immers hand in hand.³ Anderzijds werden prostituees in de loop van de achttiende eeuw steeds meer als slachtoffer gezien.⁴ Vrouwen die er alleen voor stonden werden als uitermate kwetsbaar beschouwd en konden door armoede in de prostitutie belanden. Door de loonverschillen tussen mannen en vrouwen was het niet eenvoudig voor vrouwen om zich “alleen te geneiren”.⁵

In de historiografie is tot nu toe weinig aandacht besteed aan gehuwde alleenstaande vrouwen in de prostitutiesector, maar alleenstaande vrouwen in het algemeen worden om economische redenen wel als een risicogroep beschouwd. Olwen Hufton bijvoorbeeld heeft prostitutie samen met diefstal beschreven als het laatste redmiddel van alleenstaande vrouwen die er niet in slaagden de eindjes aan el-

kaar te knopen.⁶ Vandaag staat de visie van Hufton ter discussie. Niet omdat ze alleenstaande vrouwen als kwetsbaar beschouwt, maar omdat zij passieve slachtoffers lijken te zijn, zonder *agency* of enige vorm van controle over hun eigen leven.⁷

In dit artikel wordt geanalyseerd of het klassieke beeld klopt of dat het aan vervanging toe is. Met andere woorden: waren gehuwde vrouwen die alleen leefden en voor de prostitutie hadden geopteerd de passieve slachtoffers van hun alleenstaande situatie en belanden zij om die reden noodgedwongen in de prostitutie? Of is er ruimte voor *agency*? Dit wordt niet voor alle alleenstaande vrouwen bestudeerd, maar specifiek voor zij die gehuwd waren maar feitelijk alleen leefden. Deze vrouwen hadden niet alleen het nadeel dat ze een inkomen moesten zien te vergaren zonder een mannelijke kostwinner, ze hadden evenmin de mogelijkheid daaraan te ontsnappen door middel van een huwelijk. In die zin lijken zij de meest kwetsbare groep te vormen onder de alleenstaande vrouwen.

Het onderwerp van studie zijn de alleenstaande gehuwde vrouwen die werkzaam waren als prostituee in Brugge en om die reden juridisch werden vervolgd tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw (1750-1790). Net zoals in vele andere Europese steden was prostitutie in Brugge strafbaar tijdens de vroegmoderne tijd.⁸ Rechtszaken zijn dan ook een uitgelezen bron om het leven van prostituees te bestuderen. Wel dient te worden opgemerkt dat prostitutie niet strafbaar was omwille van de economische transactie. Iedere vorm van *hoererie* of geslachtsgemeenschap buiten het huwelijk kon

immers worden vervolgd. In deze studie zijn enkel de vrouwen opgenomen die werden betaald voor hun seksuele diensten.⁹

In wat volgt komen eerst enkele contextuele gegevens aan bod over de gebruikte bronnen, de geselecteerde data en de arbeidsmogelijkheden voor vrouwen. Vervolgens wordt het profiel van de onderzoeksgroep vergeleken met dat van andere prostituees. Waarom de vrouwen apart leefden van hun man komt daarna aan bod en ten slotte wordt aandacht besteed aan de oorzaken van hun bestaan als prostituee.

Betycht van hoererie: de Brugse rechtszaken als bron

Omdat ontucht – en dus ook prostitutie – tot het *forum mixtum* (de verschillende soorten recht) behoorde, kon het zowel door de geestelijke gerechtshoven (de officialiteiten) als door de wereldlijke autoriteiten worden vervolgd. Aangezien het echter zo goed als uitsluitend de wereldlijke rechtbank was die er zich mee inliet, wordt het archief van de officialiteit hier buiten beschouwing gelaten.¹⁰ Het wereldlijke rechterlijke gezag behoorde net als de wetgevende macht tot de bevoegdheden van de stedelijke schepenenbank. Het omvangrijke Brugse schepenenbankarchief bevat zes series gerechtelijke documenten die bruikbaar zijn voor het onderzoek naar prostitutie, namelijk de *informatieboeken*, *tychten*, *registers criminele informatie*, *criminele informatiën*, *verluydboeken*, de *registers van instructies en verklaringen van getuigen*.¹¹ Deze reeksen omvatten voornamelijk de ondervragingen van verdachten, de strafuitspraken en de verklaringen van getuigen. >>

Onbekend, Grote Markt Brugge (ca. 1701-1800)

Tussen 1750 en 1790 verschenen in totaal 284 verschillende prostituees voor de Brugse schepenen. Daarvan zijn er 42 die bij hun eerste arrestatie officieel gehuwd waren (tabel 1). Vier soorten gehuwde prostituees kunnen worden onderscheiden: zij die gehuwd waren met een man die zelf als pooier of bordeelhouder actief was in de prostitutiesector, zij die vervolgd werden na een klacht van hun wederhelft, zij die verklaarden dat hun man niet op de hoogte was en ten slotte zij die officieel gehuwd wa-

vonden. In het verhoor van Pieternelle Houf bijvoorbeeld, een bordeelhoudster die zich occasioneel prostitueerde, vermeldde de schepenen “dat sulcke gedeurige prostitutien ende verleydingen besonderlyckx in eene getrouwde vrouwe hoogelyckx strafbaer sijn”.¹⁴

Het zijn de rechtszaken tegen de 22 alleenstaande gehuwde vrouwen waarop dit artikel is gebaseerd. Informatie wordt gehaald uit alle voor hen beschikbare processtukken, maar de ondervragingen van de vrouwen in kwestie zijn

vooroordelen of door een vertekening van de feiten door derden. De beklaagden op hun beurt kunnen hun situatie anders hebben voorgesteld om zo een ernstige straf te ontlopen.

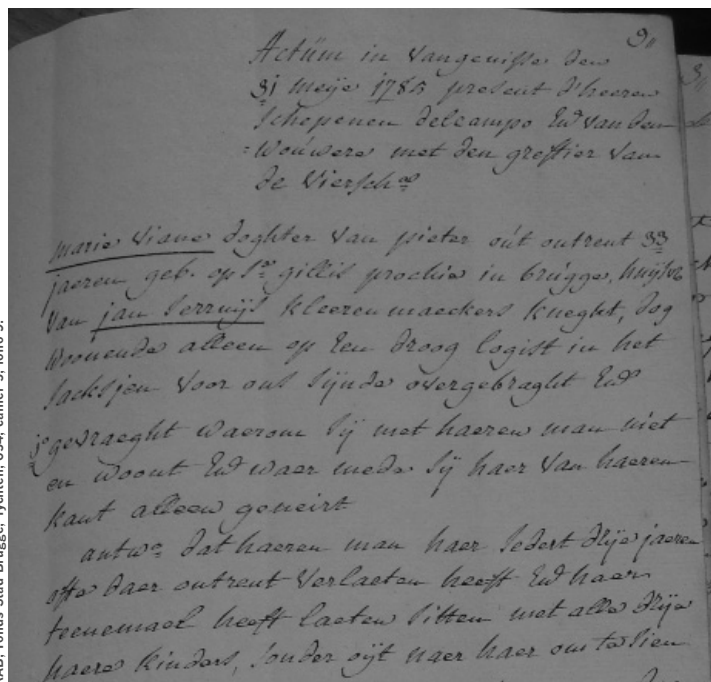
Naast de inhoudelijke rijkdom, is het verhoor ook de enige stap in de rechtsgang die voor alle prostituees beschikbaar is. In Brugge was het immers onmogelijk verbannen of opgesloten te worden zonder te zijn verhoord, omdat ook collocatieverzoeken (verzoeken tot juridisch afgedwongen plaatsing in een inrichting) door familieleden steeds werden gevolgd door een verhoor.¹⁶ Van de overige stappen uit de rechtsgang (zoals de kennismaking met het misdrijf, het vooronderzoek, het onderzoek en de strafuitspraak) zijn niet steeds bronnen angelegd of bewaard. Klachten en/of getuigenverklaringen zijn voorhanden voor zes personen uit de onderzoeksgroep en informatie over de strafbepaling voor negentien vrouwen. Er zijn dus drie vrouwen die niet werden gevonnist of waarvan het vonnis niet is bewaard. De wel beschikbare vonnissen betroffen enerzijds vrijlatingen (al dan niet met een vermaning) en anderzijds opsluitingen in het spin- of correctiehuis voor de lokale vrouwen en verbanningen voor de niet-Brugse prostituees.

De data uit de gerechtelijke bronnen worden sporadisch aangevuld met gegevens uit de parochieregisters en registers van burgerlijke stand. Deze bronnen lichten ons bijvoorbeeld in over de huwelijksdatum van de betrokken vrouwen.

Waarmede sij haer van haeren kant alleen geneirt

Uiteraard was prostitutie slechts een van de mogelijkheden waarop (alleenstaande) vrouwen beroep konden doen om in hun levensonderhoud te voorzien. Het is duidelijk dat slechts een minderheid van de gehuwde vrouwen die apart leefden van hun man voor de prostitutie opteerden. Hoewel het exacte aandeel van de groep prostituees ten opzichte van het totaal aantal van deze vrouwen niet kan worden bepaald voor Brugge, is dit duidelijk aan de hand van schattingen van Amy Erickson voor vroegmodern Engeland. Volgens Erickson leefde 10 procent van de gehuwde vrouwen gescheiden van hun man. Indien dit cijfer bruikbaar zou zijn voor Brugge, dan betekent dit dat 4,4 procent van deze vrouwen werd vervolgd voor prostitutie.¹⁷ Deze waarde leunt dicht aan bij het aandeel prostituees onder de ongehuwde vrouwen, maar is veel hoger dan het aandeel prostituees onder de getrouwde vrouwen en weduwes (tabel 1).

De belangrijkste inkomensbron van vrouwen in Brugge was de textielnijverheid. In 1815 was 67 procent van de actieve vrouwelijke bevolking werkzaam in deze industrie. De overgrote meerderheid daarvan (98 procent) betrof kantwerksters. Andere vrouwen vonden werk als losse arbeidster of dienstmeid (18 procent) of waren aan de slag in de kledingindustrie (11 procent).¹⁸ Dat de prostituees afkomstig waren uit deze beroepsklassen komt duidelijk naar

Fragment uit het verhoor van Marie Viane

ren, maar feitelijk alleen leefden. De eerste drie categorieën betreffen uitsluitend vrouwen die nog samenleefden met hun man (zie tabel 1). Tot de laatste groep behoren 22 vrouwen, net iets meer dan de helft van de gehuwde prostituees. Ten opzichte van het totaal aantal prostituees betreft dit 8 procent, een onderschatting van het ware aandeel aangezien het voor een vrouw die niet bekend was in Brugge makkelijk was om haar huwelijkse status te verhullen. Omdat overspel een bijkomend misdrijf was, leidt het geen twijfel dat dit ook daadwerkelijk gebeurde.¹³ Verder in dit artikel wordt dit aangetoond aan de hand van een voorbeeld. De Brugse rechtszaken tonen overigens ook aan dat prostitutie door getrouwde vrouwen erger werd be-

veruit de belangrijkste bron. De verhoren hadden als doel ‘de waarheid te vernemen uit de mond van de verdachte’. Ze waren cruciaal, omdat in vele gewoonterechten alleen de betekenis volledige bewijskracht had.¹⁵ Omdat de schepenen regelmatig polsten naar de redenen waarom men niet meer samenleefde met de echtgenoot, zijn de rechtszaken uiterst bruikbaar als bron voor de studie van huwelijksbreuken. Bij de meeste verhoren werden zowel de vragen als de antwoorden nauwkeurig genoteerd. Uiteraard moeten beide gelezen worden met de nodige zin voor historische kritiek. Niet alleen zijn de woorden neergeschreven door een griffier, ze zijn ook niet neutraal. De schepenen kunnen beïnvloed zijn door hun eigen

Tabel 1. De burgerlijke staat van de Brugse prostituees bij hun eerste arrestatie, 1750-1790

	Nr.	%	Benaderend aandeel t.o.v. dezelfde groep in de bevolking
Ongehuwd	232	82%	4,0%
Gehuwd	42	15%	0,8%
Weduwe	10	3%	0,6%
TOT.	284	100%	2,1%

Bronnen: Criminele informatiën en Verluuydboeken, SAB; Informatieboeken, Tychten, Registers criminele informatie, Registers van instructies en verklaringen van getuigen, RAB; De Belder¹²

voor in de verhoren, aangezien 62 procent van degenen die een beroep opgaven, verklaarde te kunnen kantwerken of spinnen.¹⁹ De kantwerkers behoorden tot de armste lagen van de Brugse bevolking. Het dagelijkse loon van een kantwerkster bedroeg slechts twee tot vier stuiver, terwijl een ongeschoolde arbeider ongeveer twaalf stuiver kon verdienen op één dag.²⁰ Hoewel prijsindicaties van prostituees erg zeldzaam zijn, is het duidelijk dat zij meer verdienen. De laagst teruggevonden prijs betaald door een klant bedraagt vijf stuiver, terwijl de hoogste prijsindicatie één kroon (63 stuiver) betreft. De prijs was zowel afhankelijk van het type prostitutie en de klasse van de prostituee als van de sociale klasse van de klant.

Profiel

Alle kenmerken van de Brugse prostituees in de achttiende eeuw bespreken, zou ons te ver brengen. We beperken ons daarom tot de voor deze analyse belangrijkste, namelijk de leeftijd, huwelijksleeftijd, herkomst en het type prostitutie.

De gemiddelde leeftijd van de gehuwde prostituees die apart leefden van hun man was 26,6 jaar. Dit is vergelijkbaar met de leeftijd van de gehuwde prostituees die nog met hun man samenleefden (tabel 2). Weduwen waren uiteraard ouder, een gegeven dat overigens ook verklaart waarom ze minder talrijk waren onder de prostituees.²¹ Gezien de hoge huwelijksleeftijd in de achttiende eeuw, is het weinig verwonderlijk dat beide groepen gehuwde prostituees enkele jaren ouder waren dan de ongehuwde prostituees. In Brugge bedroeg de gemiddelde huwelijksleeftijd van vrouwen bij

hun eerste huwelijk 26,8 jaar in de laatste jaren van de achttiende eeuw.²²

Uit de vergelijking van de gemiddelde huwelijksleeftijd en de gemiddelde leeftijd van de hier bestudeerde prostituees kan ook worden afgeleid dat de vrouwen die niet samenleefden met hun man relatief jong gehuwd waren. Hun huwelijksleeftijden bevestigden dit (tabel 3). Voor veertien vrouwen uit de onderzoeksgroep was het mogelijk om te berekenen op welke leeftijd zij waren getrouwd. Hun gemiddelde leeftijd en de mediaan van hun leeftijd bedroegen respectievelijk 20 en 19, aanzienlijk lager dus dan het algemeen gemiddelde. De jongste bruid was amper 16 en 57 procent van de volledige groep was jonger dan 20 toen ze in het huwelijksbootje stapten. Bij de totale groep van Brugse bruiden bedroeg dit laatste percentage 11 procent.²³

Van drie vrouwen kon worden vastgesteld dat zij zwanger voor het altaar stonden, een gegeven dat hun vroege huwelijk kan verklaren.²⁴ Voor de overigen kunnen we enkel een hypothese opwerpen. Het is mogelijk dat de vroege huwelijken vrouwen betrof met een sterke eigen wil. Ze handelden immers wars van de sociale conventies omtrent huwelijken. Het feit dat sommige vrouwen verklaarden dat ze thuis niet meer welkom waren, omdat ze tegen de wil van hun vader waren getrouwd, ondersteunt dit vermoeden.²⁵ Waarom deze vrouwen zo vroeg wilden trouwen, is niet duidelijk. Een mogelijkheid is dat zij het ouderlijk huis snel wilden verlaten. Het kan daarenboven ook zijn dat het om minder stabiele relaties ging en in sommige gevallen misschien zelfs om onbezonden huwelijken. De korte duur van de ver-

bintenissen kan daarop wijzen. Het huwelijk van Marianne Beraet bijvoorbeeld hield maximum vijf jaar stand en Therese Walderick zei dat ze was weggegaan op de dertiende dag van haar huwelijk.²⁶

Het aandeel van de lokale prostituees is het grootst onder de groep die gehuwd was, maar feitelijk alleen leefde (tabel 4). Dit kan worden verklaard door de vertekening van de cijfers die eerder reeds ter sprake kwam. Vreemde vrouwen verzwegen soms dat ze getrouwd waren. Vrouwen die apart leefden van hun man deden dit meestal ver van hem verwijderd. Van de tien vrouwen die afkomstig zijn uit Brugge, zijn er vijf waarvan de echtgenoot ofwel uit Brugge was vertrokken, ofwel was gedetineerd. Vier anderen leefden met hun echtgenoot in een andere stad en keerden alleen terug naar hun geboorteplaats. Van de tiende vrouw ten slotte is het onbekend waar haar man verbleef.

Prostitutie in Brugge was een sterk georganiseerde sector tijdens de achttiende eeuw. De helft van de gehuwde alleenstaande prostituees, was vol- of deeltijds verbonden aan een bordeel en/of aan een pooier (tabel 5). Het grootste deel daarvan leefde en werkte in een gesloten bordeel. Slechts 14 procent ontving hun klanten in hun eigen huis en bleef op die manier uit de handen van souteneurs. Van tippelaarsters die klanten zochten op straat en in de militaire buurten is het niet altijd duidelijk of zij zelfstandig opereerden. Er zijn voldoende voorbeelden bekend van vrouwen die onder een pooier werkten, om dit niet zomaar aan te nemen. Toch is de kans dat ze autonoom werkten groter dan bij de bordeelprostituees.

Waarom zij met haeren man niet en woont

De oorzaken voor de uitzonderlijke leefomstandigheden van de onderzoeksgroep waren gevarieerd. Een stereotype groep die bovendien regelmatig wordt geassocieerd met prostitutie zijn de zeemansvrouwen. Al heeft dit wellicht veel te maken met het feit dat veel van de literatuur hieromtrent handelt over de Republiek, de zeevarende natie bij uitstek.²⁷ Onder de Brugse prostituees is er slechts een vrouw die in dit plaatje past. Marie Vrammont stond er alleen voor sinds haar echtgenoot, vijf jaar voor haar verhoor, naar Oost-Indië was vertrokken. Ze verklaarde dat ze in die vijf jaar niets van haar man had vernomen.²⁸

Naast Marie waren er nog drie vrouwen van wie de man afwezig was omwille van beroepsredenen, namelijk zij die getrouwd waren met een soldaat. De echtgenoot van een van deze vrouwen was gelegerd in Doornik, terwijl een andere zich in Oostenrijk bevond. De derde vrouw, Pieternelle Van den Kerckhove, verklaarde dat haar man verlof had, maar dat ze niet wist waar hij was.²⁹

Er waren ook echtgenoten die in het hospitaal verbleven, vaak omdat ze invalide soldaten waren. Wellicht verbleef slechts een van deze mannen in een hospitaal in Brugge. Zijn verblijfplaats is immers niet nader bepaald. De >>

Tabel 2. De leeftijd van de Brugse prostituees bij hun eerste arrestatie, 1750-1790

	Gem.	Med.	N.
Ongehuwd	22,0	21	232
Gehuwd	28,5	27	20
Gehuwd maar alleenstaand	26,6	26	22
Weduwe	34,9	33,5	10

Tabel 3. De huwelijksleeftijd van de Brugse alleenstaande gehuwde prostituees, 1750-1790

Leeftijd	Aantal
16	1
17	1
18	3
19	3
20	1
21	2
23	2
28	1

Tabel 4. Aandeel van de lokale en niet lokale prostituees (al dan niet geboren in Brugge), 1750-1790

	Brugge	Niet Brugge	N.
Ongehuwd	40%	60%	232
Gehuwd	35%	65%	20
Gehuwd maar alleenstaand	45%	55%	22
Weduwe	40%	60%	10
Totaal	40%	60%	284

Tabel 5. Type prostitutie van de gehuwde alleenstaande prostituees, 1750-1790

Type prostitutie	Aantal	%
Bordeel met inwoning	7	32%
Bordeel zonder inwoning	3	14%
Straatprostitutie	3	14%
Prostitutie soldatenkwartier	3	14%
Zelfstandig thuis	3	14%
Zelfstandig + bordeel	1	5%
Onbekend	2	9%
Totaal	22	100%

Bronnen: Criminele informatiën en Verlujdboeken, SAB; Informatieboeken, Tychten, Registers criminele informatie, Registers van instructies en verklaringen van getuigen, RAB.

overige mannen verbleven in hospitalen in Brussel, Gent en Nieuwpoort. Daarnaast leefden ook enkele vrouwen alleen omdat hun man was gedetineerd, een ervan in het krankzinnigenhuis en twee anderen in het correctiehuis.³⁰

Kenmerkend voor alle genoemde onbestorven weduwes is dat de breuk met de echtgenoot normaliter tijdelijk was. Eens hun opdracht rond was, keerden matrozen en soldaten terug naar huis. Zieken verlieten het hospitaal wanneer zij waren hersteld en gevangenen herwonnen hun vrijheid wanneer ze hun straf tijd hadden uitgedaan en keerden dan terug naar vrouw en kinderen. Althans, zo ging het in theorie. In de praktijk keerden veel van deze mannen niet terug. Soldaten en zeeschippers lieten vaak het leven tijdens hun opdracht. Van de mannen die afvaardigen met de VOC in de Republiek keerde twee derde nooit terug.³¹ Ook Joannes Verzele kwam niet meer naar huis. In de overlijdensakte van zijn zoon Carolus staat vermeld dat Joannes gestorven is op zee.³² Hetzelfde geldt voor Matthias Kabbels, de soldaat die zich in Oostenrijk bevond. Zijn vrouw, Catherina Straubb, werd met vier jaar tussentijd tweemaal vervolgd. Bij haar tweede arrestatie zei ze dat ze anderhalf jaar voordien had vernomen dat haar man in Oostenrijk was gestorven, al kon ze daar wel geen bewijs van voorleggen.³³

Een vrouw die haar man met zekerheid niet terugzag was Regina Walbrouck. Eduardus De Bruyne was de leider van een volksprotest tegen de galg en werd daarom veroordeeld tot de doodstraf, een straf die uiteindelijk zou worden omgezet in levenslange detentie in het correctiehuis. Voor het huwelijk van Therese Van Loo en haar krankzinnig verklaarde echtgenoot Louis Van Nieuwerburg gold wellicht hetzelfde. De eerste arrestatie van Therese volgde amper anderhalf jaar na haar huwelijk. In totaal werd ze drie keer gearresteerd en drie keer was er niets veranderd aan de situatie van haar man die uiteindelijk enkele jaren na haar laatste arrestatie overleed.³⁴

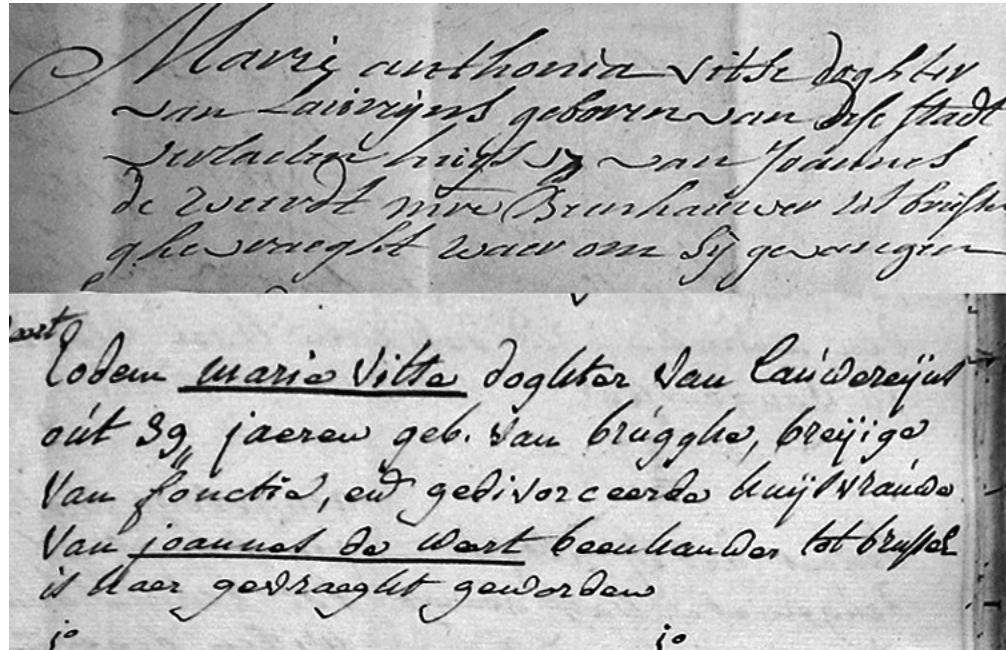
Naast de mogelijkheid dat echtgenoten overleden of levenslang achter slot en grendel verdwenen, bestond ook de kans dat zij moedwillig niet terugkeerden. De officiële reden voor

afwezigheid kon verhullen dat er een haar in de echtelijke boter zat. Het feit dat Pieternelle Van den Kerckhove niet wist waar haar man was, zet zeker aan tot nadenken. Dit gegeven kan erop wijzen dat zij geen contact meer had met hem en dit maakt de kans dat hij terugkeerde eerder klein. Omdat Catherina Straubb geen bewijs kon voorleggen van het overlijden van haar man, is het niet uitgesloten dat dit ook geldt voor Matthias Kabbels. Iets gelijkaardig is van toepassing op de mannen die gehospita-

mand anders trouwen.³⁵ Het is wellicht om de beperkte voordelen dat niet alle scheidingen officieel werden geregeld.

Van haeren man faitelyck gesepareert

Veel mannen en vrouwen verlieten hun partner zonder daarvoor toelating te vragen en leefden "faitelyck gesepareert". Het is niet altijd eenvoudig om vast te stellen wie het initiatief hier-

RAB, Fonds Stad Brugge, Informatieboeken, 644, folio 206 recto en RAB, Fonds Stad Brugge, Tychten, 647, cahier 9, folio 11.

Twee fragmenten uit de verhoren van Marie Vitse. In het eerste verhoor (1771) is ze een 'verlaten huisvrouw', in het tweede (1778) een 'gedivorceerde of gescheiden huisvrouw'.

liseerd waren. Met uitzondering van één man werden deze allemaal in andere steden verzorgd. De afstand tussen de twee echtelieden doet vermoeden dat een nakend ontslag uit het hospitaal en een huwelijkshereniging niet meteen in het vooruitzicht lagen.

Voor andere vrouwen is het duidelijk dat huwelijksproblemen aan de basis lagen van het apart leven. De helft van alle gehuwde maar alleenstaande vrouwen die in Brugge werden verhoord op beschuldiging van prostitutie, behoorde tot deze categorie. Dit is niet geheel verwonderlijk want tot de Franse tijd (1795) waren huwelijksontbindingen zo goed als onmogelijk. Een officiële scheiding kon enkel door nietigverklaring, wat betekent dat verklaard werd dat het huwelijk nooit effectief had bestaan. Scheidingen van tafel en bed konden wel worden aangevraagd bij de kerkelijke rechtbank en werden in de meeste gevallen ook toegekend. Het belangrijkste gevolg van een scheiding van tafel en bed was dat de verplichting tot samenwonen verviel. Het huwelijk zelf bleef echter bestaan, dus men kon niet met ie-

toe nam. In de terminologie van de verhoren waren deze vrouwen nagenoeg allemaal "verlaten huysvrouwen", maar een nadere lezing van de ondervragingen toont aan dat niet alle vrouwen waren verlaten door hun echtgenoot.

Vijf vrouwen gaven aan dat zij degene waren geweest die waren vertrokken. Helaas is er weinig bekend over hun beweegredenen. Marianne Beraet verklaarde "dat sij tot Gendt in geene deelen met haeren man en kan over een komen den welken door sijn slecht gedrag haer teeneemaal heeft geruineert."³⁶ In dit voorbeeld is ook meteen duidelijk wat de oorzaak was van het geschil, maar dit was lang niet altijd het geval. De negentien jaar oude Therese Walderick bijvoorbeeld legde uit dat ze haar man verlaten had na amper dertien huwelijksdagen om in een 'gesloten huys' in Gent te gaan leven, maar noemde geen nadere reden. Of dit huis een gesloten bordeel dan wel een soort van vluchthuis was waar ze veilig was voor haar man is onbekend. Elisabeth Cals verklaarde dan weer dat ze "met een quaden cop van haer man te sijn weghgegaan buyten sijne wete".³⁷

De andere zes prostituees verklaarden dat ze waren verlaten door hun man. Anna Rosseel vertelde dat ze uit Oostende werd weggejaagd door haar man omdat ze zich prostitueerde terwijl hij het was die haar in de prostitutie had gebracht door haar in Gent in een wijnhuis te steken en zelf haar opbrengsten op te eisen. Anna schoof de verantwoordelijkheid voor haar bestaan als prostituee met andere woorden af op haar man.³⁸ Andere vrouwen omschreven zichzelf eveneens als het slachtoffer van hun

in dergelijke gevallen uit te maken wie gelijk had, als de zogenaamde waarheid al wel zwart-wit kan worden voorgesteld. Zoals eerder reeds ter sprake kwam, zijn vertekeningen mogelijk aan beide kanten. In het geval van Philippina Deijnoot is het duidelijk dat de schepenen extra informatie hadden ingewonnen tussen twee verhoren in. Aangezien Philippina haar huwelijkse status, haar onwettig kind en nog meer zaken verzwegen had in haar eerste verhoor, waren zij sceptisch.

Een van de ingebonden informatieboeken

echtgenoot, maar benadrukten eerder hoe moeilijk het was om er alleen voor te staan. Marie Viane, die al eerder ter sprake kwam zei tegen de schepenen “dat haeren man haer sedert drie jaeren ofte daer omtrent verlaeten heeft ende haer teenmael heeft laeten sitten met alle drie haere kinders, sonder oyt naer haer om te sien”.³⁹ Philipina Van Houte vertelde een gelijkaardig verhaal. Na 23 maanden huwelijk, toen ze zwanger was van haar tweede kind, verliet haar man haar om bij zijn maitresse te gaan wonen.⁴⁰

In de meeste gevallen betwistten de schepenen dergelijke verklaringen. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in de zaak tegen Philippina Deijnoot. Philippina noemde haar huwelijk een vergissing. Ze zei dat ze gedacht had dat haar man haar en haar kind zou onderhouden, maar na haar huwelijk bleek dat hij zichzelf niet kon onderhouden. Hij liet haar achter bij haar moeder. De schepenen antwoordden dat dit zeker kwam door haar kwaad gedrag. Philippina ontkende alsnog en zei dat haar man bekend was voor zijn slecht gedrag.⁴¹ Het is onmogelijk om

Er zijn nog voorbeelden die twijfels plaatsen bij het verhaal van de prostituees. De getuigenis van Philipina Van Houtes moeder bijvoorbeeld lijkt aan te tonen dat Philipina loog, althans indien de moeder de waarheid vertelt. Zij verklaarde immers dat Philippina was weggejaagd door haar man, omdat ze zich prostitueerde. Haar man zou ook een klacht over haar gedrag hebben ingediend bij de schepenenbank, maar deze klacht werd niet teruggevonden. Marie Viane werd niet zozeer tegengesproken, maar informatie uit andere rechtszaken bracht wel aan het licht dat ze zich al prostitueerde tijdens haar huwelijk en dit met medeweten van haar man met wie ze samen een bordeel uitbaatte.⁴²

Bij hun eerste arrestatie leefden alle onderzoekspersonen feitelijk gescheiden van hun man, maar twee ervan scheidden wel van tafel en bed tussen twee rechtszaken in. Bij hun eerste verhoor stonden Anna Maeyens en Marie Vitse nog respectievelijk genoteerd als “huysvrauwe van” en “verlaeten huysvrauwe van”, maar bij hun tweede verhoor waren ze allebei

de “gedivorceerde huysvrauwe van”. Overspel was een van de legitieme gronden voor een scheiding van tafel en bed en het is dan ook niet uitgesloten dat hun echtgenoten een dergelijke scheiding hadden aangevraagd op basis van hun werk als prostituee. In de ondervraging van Anna Maeyens komt dit ook effectief ter sprake. Nadat ze na haar eerste verhoor was vrijgelaten geboden de schepenen haar om terug te keren naar haar man. “Het gonne sij heeft gedaen”, zoals ze in haar tweede verhoor zei, “tot sij eyndelinghe wettelijk sij gescheijden”.⁴³ Daarop repliceerden de schepenen dat ze verstoten werd door haar man omdat ze zich publiekelijk prostitueerde, een beschuldiging die ze niet ontkende.

Uiteraard betekent dit alles niet dat armoede niet aan de basis kon liggen van een bestaan als prostituee, maar het plaatst wel vraagtekens bij het interpreteren van prostitutie als een overlevingsstrategie van alleenstaande vrouwen. In de volgende paragraaf wordt geanalyseerd wat de oorzaken kunnen zijn voor de keuze van dit beroep en of dit gerelateerd kan zijn aan het alleenstaand zijn.

Om te komen bestaan

Naar de reden waarom men prostituee was geworden, informeerden de schepenen minder vaak dan naar de redenen voor de huwelijksbreuk. In de weinige rechtszaken waarin toch informatie aanwezig is hierover, duiken drie redenen op: dwang door de man, emotionele ontredding door het verlies van de echtgenoot en armoede. Indien de man had opgetreden als pooier zoals Anna Rosseel beweerde, is het duidelijk dat de prostitutie niet zozeer een gevolg was van het alleenstaand zijn. Eens ze gescheiden leefden, waren deze vrouwen weliswaar vrij van de dwang van hun man, maar het is aannemelijk dat een vrouw die reeds vertrouwd was met prostitutie er sneller opnieuw voor koos.

Onder de 22 rechtszaken is er één geval waarin prostitutie duidelijk het gevolg was van het alleenstaand zijn. Toen haar man levenslang achter de tralies verdween, veranderde de slechts 22-jarige Regina Walbrouck abrupt van levensstijl. Het was niet zozeer economische nood die haar tot prostitutie dreef, maar de emotionele moeilijkheden die volgden op de plotse en definitieve scheiding. Volgens Regina's moeder, haar schoonfamilie en de pastoor, was Regina het noorden kwijt sinds de gevangenneming van haar man. Ze begon te drinken, schulden te vergaren en zichzelf te prostitueren in de herberg aan de handelskom (winkelcentrum) die ze voordien samen met haar man had gerund. In één jaar tijd zou ze drie- à vierhonderd groten Vlaams over de balk hebben gegooid, wat overeenkomt met 12 tot 16 daglonen van een mannelijke arbeider of 50 tot 70 daglonen van een Brugse kantwerkster.⁴⁴

Regina zelf zei dat ze niet wist wat ze moest doen toen ze haar man verloor en dat ze uit wanhoop begon te drinken. Alcohol en prostitutie gaan wel vaker hand in hand, dat blijkt uit vele andere rechtszaken. Regina's moeder ver- >>

zocht de schepenen dat ze “in consideratie soude willen nemen dat haere dochter enckelyck 22 jaeren out sijnde, ende voor altyd gesperreert van haeren man bij middel van sijne collocatie op de maniere gelyck het is gegaen gemackelyck uijt wanhope haer in de debauchen soude konnen gesmeten hebben, gelyck sy effectivelyck heeft gedaen”.⁴⁵ De schepenen toonden inderdaad mededogen. Regina werd al na veertien dagen vrijgelaten, maar het werd haar wel verboden nog een herberg uit te baten.

Verschillende vrouwen getuigden van armoede. Marie Viane gaf aan dat ze niks van ondersteuning kreeg en bekende dat ze zich in de

is intrigerend. Ze reageerde op de beschuldigingen door te zeggen dat ze vroeger wel prostituee was, maar dat ze nu getrouwd was. Het huwelijk was blijkbaar niet verenigbaar met prostitutie. Onder de gehuwde vrouwen die in de prostitutie terecht kwamen bevonden zich mogelijk voormalige prostituees die er niet in waren geslaagd zich te schikken in het gewone huwelijksleven.⁴⁷

Besluit

Ter besluit komen we terug op de vraag of gehuwde vrouwen die alleen leefden en als prostituee werkten de passieve slachtoffers waren

wen die er voor kozen veel armer waren dan de veel grotere groep die er niet voor koos, is evenwel allerminst duidelijk.

Over de oorzaken van de scheidingen is meer geweten dan over wat deze vrouwen in de prostitutie dreef. Minimum de helft leefde alleen omwille van huwelijksproblemen, dit door het gebrek aan een formele echtscheidingsprocedure. Voor de andere helft werd een veelheid aan redenen gevonden, al is het mogelijk dat sommige ervan een onderhevig huwelijksprobleem verhullen. Kenmerkend voor de huwelijksproblemen is dat een van beide partners opstapte. Dat dit in zeker de helft van de zaken de vrouw betrof, toont aan dat vrouwen lang niet altijd passief waren. Het is duidelijk dat sommige vrouwen hun levensweg zelf bepaalden, wars van alle sociale conventies en al dan niet doorzicht. Het is mogelijk dat zij op erg jonge leeftijd ondoordacht in het huwelijk waren getreden en nadien even onbezonnen hun man verlieten zonder goed en wel na te denken over de gevolgen van die actie. Evenzeer mogelijk is dat zij een leven als alleenstaande – en als prostituee – verkozen boven het huwelijksleven, of althans boven het huwelijk waarin zij verzeild waren geraakt. Ook hun huwelijk zelf kan een bewijs zijn van hun *agency* aangezien zij op jonge leeftijd en soms tegen de wil van hun familie in het huwelijksbootje waren gestapt. ///

Dirck Van Baburen, *De koppelaarster* (1623)

winter had geprostitueerd “om te kunnen bestaen”, maar ze voegde eraan toe dat ze in de zomer werk zou zoeken bij de hoveniers.⁴⁶ Eerder in dit artikel is reeds beschreven hoe Marie Viane en Philipina Van Houte er onrechtstreeks op wezen dat het moeilijk was om rond te komen als alleenstaande vrouw. Toch is het niet zeker dat hun initiële prostitutieactiviteiten het gevolg waren van het feit dat ze er alleen voor stonden. Uiteraard doet dit gegeven geen afbreuk aan de relatie tussen armoede en prostitutie. Ook getrouwde vrouwen konden voor prostitutie kiezen uit armoede en alleenstaande vrouwen die in het verleden al als prostituee hadden gewerkt, konden om deze of andere redenen verdergaan in de sector. De voorbeelden van Marie en Philipina tonen louter aan dat ze niet als prostituee begonnen omdat ze als alleenstaande vrouwen met hun rug tegen de muur stonden.

In totaal kon voor negen van de 22 vrouwen worden vastgesteld dat zij reeds actief waren als prostituee voor of tijdens hun huwelijk, maar het is niet uitgesloten dat dit gold voor nog meer vrouwen. Bij zeven daarvan gaat het om vrouwen die door huwelijksproblemen gescheiden leefden. Voor meerdere vrouwen, onder andere Philipina Van Houte en Anna Maeyens, was prostitutie de reden voor de breuk met hun man. Het voorbeeld van Elisabeth Cals

van hun alleenstaande leefomstandigheden of dat er andere verklaringen moeten worden gezocht voor hun beroepskeuze. Het antwoord is niet eenduidig. In minimum één geval waren de activiteiten als prostituee inderdaad het rechtstreekse gevolg van de huwelijksbreuk. Het intrieste verhaal van Regina Walbrouck toont aan dat de emotionele ontreding die volgde op een plotse scheiding kon leiden tot drankmisbruik en prostitutie. Voor de overige vrouwen is een verband veel minder duidelijk aanwezig of kan het worden ontkend. Bijna de helft van de onderzoeksgroep had reeds voor of tijdens hun huwelijk als prostituee gewerkt. Hun beroepskeuze kan met andere woorden niet worden verklaard aan de hand van hun alleenstaand zijn.

Armoede ten gevolge van het alleenstaand zijn kan niet worden aangetoond, maar het kan evenmin worden uitgesloten. Sommige vrouwen beklemdoonden hoe moeilijk het was om te overleven. Het feit dat zij wellicht al prostituee waren tijdens hun huwelijk doet niks af aan het belang van armoede als verklaringfactor. Het is duidelijk dat prostitutie voordelen bood aan alleenstaande en andere vrouwen die moeite hadden om de eindjes aan elkaar te knopen. Er viel meer geld in te verdienen dan in de kantindustrie en de andere activiteiten waarin de Brugse vrouwen werkzaam waren. Of de vrou-

Noten:

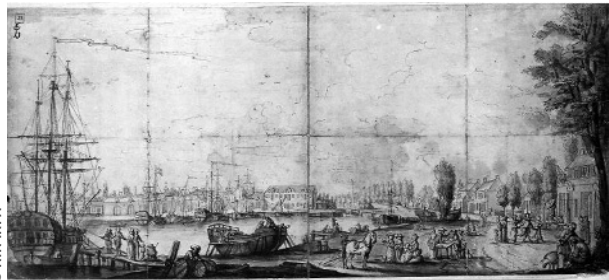
- 1 “Waarom ze niet met haar echtgenoot samenwoont en hoe ze als alleenstaande de kost verdient.” RAB, Fonds Stad Brugge, Tychten, 654, 5, p. 9.
- 2 L. Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam, 1996, pp. 170-180; K. Rotsaert, *Tussen Eva en Maria: de vrouw volgens de predikanten van de 17de en 18de eeuw*. Aartrijke, 1992.
- 3 R.M. Karras, ‘Sex and the Singlewoman’, in: J.M. Bennett en A.M. Froide, *Singlewomen in the European Past, 1250-1800*. Philadelphia, 1999, p. 134; A.M. Froide, ‘Marital Status as a Category of Difference: Singlewomen and Widows in Early Modern England’, in: J.M. Bennett en A.M. Froide, *Singlewomen in the European Past*, p. 240.
- 4 L. Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, pp. 170-180.
- 5 T. Storey, *Carnal Commerce in Counter-Reformation Rome*. Cambridge, 2008, p.130.
- 6 O. Hufton, *The Poor of Eighteenth-Century France 1750-1789*. Oxford, 1974, pp. 311-312; O. Hufton, ‘Women Without Men: Widows and Spinsters in Britain and France in the Eighteenth Century’, in: *Journal of Family History*, 1984, pp. 363.
- 7 M. van der Heijden en A. Schmidt, ‘Female Agency or Vulnerability? Women Alone in Early Modern Dutch Towns’, Conference paper ESSHC 2012.
- 8 Hoewel de normatieve bronnen van de stad Brugge (Hallegoboden en Costuimen) geen verwijzingen naar prostitutie bevatten, is het op basis van de juridische vervolgingen duidelijk dat prostitutie strafbaar was in Brugge. Er zijn voldoende voorbeelden bekend van vrouwen die gearresteerd, verhoord en veroordeeld werden louter en alleen omdat zij als prostituee werkzaam waren om dit te kunnen besluiten. Voorbeeld: Pieternelle Vander Lande, RAB, Fonds Stad Brugge, Informatieboeken, 641, 211, 1/7/1751.
- 9 In de Brugse rechtszaken zijn dan ook voorbeelden te vinden van overspelige vrouwen of van meisjes die een minnaar hadden zonder dat zij daarvoor financieel werden beloofd. Adriane Fovel bijvoorbeeld werd vervolgd omdat ze in concubinaat leefde met Joseph De Cock en met hem een onwettig kind had (RAB, Fonds Stad Brugge, Tychten, 658, 4, 22, 7/7/1789). In de loop van de achttiende eeuw kwam de nadruk evenwel meer te liggen op prostituees, een evolutie die gelijkloopt met de opkomst van termen als prostitueren. Het wordt dan ook eenvoudiger om het onderscheid te maken tussen vrouwen die werden betaald voor hun seksuele diensten en vrouwen waarbij dit niet zo was.
- 10 Het archief van de officialiteit bevat nauwelijks zaken met betrekking tot ontucht en bestrijkt het volledige bisdom en een langere periode: B. Schotte, *Bestrijding van ‘quat gedragh’ te Brugge in de 18de eeuw (1724-1774)*. Onuitgegeven licenti-

aatsverhandeling, Universiteit Gent, 1982, p.11-12; M. Mullie, *Zedendelicten te Brugge in de late 17de en 18de eeuw*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1995, p.8.

- ¹¹ Het schepenbankarchief van Brugge is verdeeld over twee archieven. De criminele informatie en de verluoyboeken worden bewaard in het Stadsarchief van Brugge (SAB). De tychten, informatieboeken, registers criminele informatie en registers van instructies, verklaringen van getuigen kunnen geraadpleegd worden in het Rijksarchief van Brugge (RAB). Voor het SAB zie de inventaris A. Vandewalle, *Inventaris van het Brugs stadsarchief, Deel I, Oud Archief*, Brugge, 1979; nummers 188 (criminele informatie, 1750-1790) en 192 (verluoyboeken, 1750-1790). Voor het RAB zie de *Inventaris van de verzameling stad Brugge*, Rijksarchief te Brugge, Toegangen in beperkte oplage (TBO) 119, Brussel, 1993; nummers 641-644 (Informatieboeken van burgemeester en schepenen van de stad Brugge, 1750-1771), 645-659 (Register van beschuldigingen en ondervragingen van de beschuldigen behelzende de tychten

slechts vier stuiver per dag, wat enkel een derde is van het loon van een ongeschoolde mannelijke arbeider (Vanden Berghe, *Jacobijnen en traditionalisten: de reactie van de Bruggelingen in de revolutietijd (1780-1794)*. Brussel, 1972, pp. 71-76.). Andere schattingen zijn zelfs nog lager. Conny Deneweth schatte het gemiddelde loon van kantwerkers in Brugge op twee stuiver per dag (Deneweth, *Vrouwenarbeid te Brugge*, 108) en volgens Jan Denolf bedroeg het een tot twee stuiver (Denolf *Brugge 1748. Een socio-demografische schets van een stedelijke samenleving rond het midden van de 18^e eeuw*, Universiteit Gent, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1981, 135).

- ²¹ Ten tijde van de volkstelling van 1815, was slechts 1,2% van alle vrouwen tussen 20 en 29 jaar weduwe. Van de vrouwen in deze leeftijdsklasse was 74,8% ongehuwd en 24,0% gehuwd. Van alle weduwes, was 2,1% jonger dan 30; 7,8% was tussen 30 en 39 en 17,5% tussen 40 en 49. Alle overigen waren 50 jaar of ouder. Jonge weduwes bestonden dus wel, maar waren

Jan Beerblock, *De handelskom te Brugge (1756-1788)*

en de interrogatie, mitsgaeders, vonnissen der plichtighe van de stad Brugge, 1776-1791), 706-710 (Registers criminele informatie van de stad Brugge, 1750-1766) en 711-724 (Registers van instructies, verklaringen van getuigen crimineel der stad Brugge behelzende de wettelijke informatie door de officie genomen op de claechten van heer burgemeester van de commune, over den heere van de stad Brugge, 1776-1790).

- ¹² De verhouding van de aantallen per groep ten opzichte van de totale vrouwelijke bevolking in deze groep werd berekend aan de hand van de volkstelling van 1815. Bij de ongehuwde vrouwen en het totaal werden de vrouwen onder 15 jaar weggelaten. (Deze aanpassing is te rechtvaardigen doordat de Brugse prostituties in de achttiende eeuw zelden jonger waren dan 15. Van de 284 vervolgde prostituties was er één 14 bij haar eerste arrestatie. De overigen waren 15 jaar of ouder. De gemiddelde leeftijd van de Brugse prostituties bij hun eerste arrestatie was 23,3.) Bij het totaal werden de ongekenden ook meegerekend. (J. De Belder, L. Jaspers, C. Gysels en C. Vandebroek, *Arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen 1814-1815, een socio-professionele en demografische analyse*. *Werkdocumenten* 6, 1986, pp. 1392-1393).
- ¹³ De vroegmoderne jurist Joos de Damhouder (1507-1581) besteedde in zijn *Practycke ende handbocck in criminele zaken* verschillende pagina's aan het misdrijf overspel: J. de Damhouder (heruitgegeven en toegelicht door J. Dauwe en J. Monballyu), *Practycke ende handbocck in criminele zaken, verchieret met zommighe schoone figuren en beilde ter materie dienede*, Roeselare, 1981.
- ¹⁴ "Dat dergelijke aanhoudende prostitutieactiviteiten en verleidingen zeker voor een getrouwde vrouw uiterst strafbaar zijn." RAB, Fonds Stad Brugge (TBO 119), Tychten, 649, 10, 11-13, 17/11/1780 (citaat: folio 12-13).
- ¹⁵ J. Monballyu, *Zes eeuwen strafrecht: de geschiedenis van het Belgische strafrecht (1400-2000)*. Leuven, 2006, p. 354.
- ¹⁶ C. Lis en H. Soly, *Disordered Lives. Eighteenth-Century Families and Their Unruly Relatives*. Cambridge, 1996, p. 11.
- ¹⁷ A.L. Erickson, 'The marital economy in comparative perspective', in: M. Ågren en A.L. Erickson, *The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400-1900*. Aldershot, 2005, pp. 15. Het Brugse aandeel werd berekend op basis van het aantal gehuwde vrouwen in de volkstelling van 1815: De Belder, *Arbeid en tewerkstelling*, pp. 1392-1393.
- ¹⁸ C. Deneweth, *Vrouwenarbeid te Brugge in de achttiende eeuw*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1987, p. 79-80. De percentages zijn berekend op basis van een totaal (n) van 7486 vrouwen. De niet-actieve vrouwelijke bevolking (voornamelijk huisvrouwen) is niet meegerekend. Voor 1748 zijn ook cijfers voorhanden, maar deze betreffen enkel de gezinshoofden en weerspiegelen dus niet alle sociale lagen. Toch bevestigen ook zij het overwicht van de textielnijverheid aangezien 55,7% van de actieve vrouwelijke bevolking hierin werkzaam was. (73-74)

¹⁹ N = 211.

²⁰ Volgens Yvan Vanden Berghe verdiende een kantwerkster

uitzonderlijk.

- ²² De gemiddelde huwelijksleeftijd werd berekend op basis van de jaren 1796 tot 1800 in de databank van de registers van burgerlijke stand die aangelegd is door de vrijwilligers in de archieven van Brugge. De databank bevat voor deze periode 916 eerste huwelijken waarbij de leeftijd van de bruid getoeterd was.
- ²³ Bron: zie vorige voetnoot.
- ²⁴ Philipina Van Houte (gehuwd op 23 jaar), Marianne Beraet (21) en Regina Walbrouck (19).
- ²⁵ RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 654, 1, pp. 22-23 (Pieter-nelle Van den Kerckhove).
- ²⁶ RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 651, 3, pp. 17-19, 12/04/1782 en SAG, Huwelijksakte Parochieregister Gent St. Pieters, 27/4/1777 (Beraet); RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 646, 2, pp. 22-26 en p. 30 (Walderick).
- ²⁷ L. Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom*, pp. 147; M. van der Heijden, A. Schmidt en R. Wall, 'Broken Families: Economic Resources and Social Networks of Women Who Head Families', in: *History of the Family*, 2007, p. 226; M. Van der Heijden en D. van den Heuvel, 'Sailors', Families and the Urban Institutional Framework in Early Modern Holland', in: *History of the Family*, 2007, p. 302; A. Schmidt, 'Ontbloot van alle winsten? Armoede en overlevingsstrategieën van gebroken gezinnen in Holland, 1600-1800', in: *Leidschrift*, 2008, p. 121 en 133.
- ²⁸ SAB, Oud Archief, 188, Criminele informatie, 7, 30/6/1770; RAB, TBO 119 Stad Brugge, Informatieboeken, 644, pp. 202r-203r, 18/8/1770.
- ²⁹ RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 654, 1, pp. 22-23 (Van den Kerckhove); RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 655, 5, 15, 22/3/1786 (Straubb); RAB, TBO 119 Stad Brugge, Registers criminele informatie, 706, p. 209, 22/10/1751 (Joncaqué).
- ³⁰ RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 654, 3, p. 24 (Dauw); RAB, TBO 119 Stad Brugge, Informatieboeken, 642, p. 243r-v (Pieka-vé); SAB, Oud Archief, 188, Criminele informatie, 6, 1/12/1769 (Kersginters), RAB, TBO 119 Stad Brugge, Registers instructies, 712, 2, p. 1 en 27 (Peeraert); RAB, TBO 119 Stad Brugge, Registers instructies, 715, 7, pp. 9-11 en pp. 14-15 (Van Loo); RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 657, 9, pp. 36-38 (Walbrouck); RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 650, 8, 15-22 (Wijstraete).
- ³¹ A. Schmidt, *Ontbloot van alle winsten?*, p. 121.
- ³² RAB, Registers burgerlijke stand Oostende, Overlijdensakte Carolus Verkeele, 19/11/1839.
- ³³ RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 659, 9, pp. 19-20 en 25-27, 13/7/1790.
- ³⁴ TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 657, 9, pp. 36-38 (Walbrouck); RAB, TBO 119 Stad Brugge, Registers instructies, 715, 7, pp. 9-11 en pp. 14-15; Registers instructies, 717, 9, pp. 5-8; Tychten, 652, 3, pp. 20-28 (Van Loo).
- ³⁵ J. Monballyu, *Geschiedenis van het familierecht van de late middeleeuwen tot heden*. Leuven, 2006, pp. 32-62; A. Fauve-Chamoux, 'Marriage, Widowhood, and Divorce', in: D.I. Kertzer en M. Barbagli, *Family Life in Early Modern Times*. Yale, 2001, pp. 252-254.

³⁶ Marianne zei "dat ze met haar echtgenoot waarmee ze in Gent woonde niet kan overeenkomen. Hij heeft haar door zijn slecht gedrag geruïneerd." RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 651, 3, pp. 17-19, 12/4/1782.

³⁷ RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 646, 2, pp. 22-26 en 30-32, 6/2/1777 (Walderick); Cals verklaarde dat ze "boos van haar echtgenoot is weggegaan zonder dat hij het wist." RAB, TBO 119 Stad Brugge, Informatieboeken, 642, pp. 196r-v, 16/3/1758 (Cals).

³⁸ RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten 653, 8, p.5.

³⁹ Ze zei "dat haar echtgenoot haar drie jaar eerder verlaten had en haar achtergelaten had met hun drie kinderen. Nadien keek hij niet meer naar haar om." RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 654, 5, pp. 9-12, 31/5/1785.

⁴⁰ RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 646, 5, pp. 11-15, 30/5/1777.

⁴¹ RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 647, 8, pp. 1-5.

⁴² RAB, TBO 119 Stad Brugge, Registers instructies, 712, 4, pp. 23-24 (Van Houte); RAB, TBO 119, Registers instructies, 713, 5, pp. 17-20, 9/6/1778 (Viane).

⁴³ "Hetgeen zij heeft gedaan", zoals ze in haar tweede verhoor zei, "tot wanneer ze wettelijk zijn gescheiden." RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 656, 4, pp. 25-26.

⁴⁴ De omrekening is gebeurd in twee stappen. Eerst werd het bedrag omgezet in stuiver (150-200 stuiver) aan de hand van K. Lemmens, 'Rekenmunt en courant geld', *Jaarboek 1998 van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde*, p.28. Nadien werd stuiver omgezet in daglonen aan de hand van C. Vandenberghe, 'Werkinstrumenten bij een historische en sociaaleconomische synthese, 14de-20ste eeuw', in: I. Devos and T. Lambrecht, *Bevolking, voeding en levensstandaard in het verleden. Verzamelde studies van Prof. Dr. Chris Vandebroek*. Gent, 2004, oorspronkelijk gepubliceerd in 1988.

⁴⁵ Regina's moeder verzocht de schepenen dat ze "de jonge leeftijd van haar dochter (22 jaar) en het feit dat ze voor altijd gescheiden was van haar echtgenoot die gedetineerd is in overweging willen nemen. In dergelijke omstandigheden is het niet abnormaal dat men zich op het slechte pad begeeft en zich losbandig gedraagt wat effectief gebeurd is." RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten 657, 9, pp. 36-38, 29/10/1788 en Registers instructies, 723, 9, pp. 29-31, 29/10/1788.

⁴⁶ "Om te overleven", RAB, TBO 119 Stad Brugge, Tychten, 654, 5, p. 9-12.

⁴⁷ RAB, TBO 119 Stad Brugge, Informatieboeken, 642, pp. 196r-v, 16/3/1758 (Cals).

Maja Mechant (1983) is aspirant bij het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen. Ze is verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent. In het kader van haar doctoraatsonderzoek bestudeert ze de levensloop van prostituties werkzaam in Gent en Brugge in de tweede helft van de achttiende eeuw.

Contact: Maja.Mechant@UGent.be

De Guatemalteekse vrouwenbeweging en de erfenis van het revolutionaire activisme

¡Somos mujeres! ¡Queremos poder!¹

Inheemse vrouwen in Centraal Amerika hebben een geschiedenis van deelname in verzetsbewegingen. Desalniettemin is het aantal studies dat de invloed hiervan op de naoorlogse ontwikkeling van de vrouwenbeweging beschouwt beperkt. Dit artikel beschrijft hoe het verzet van inheemse vrouwen in Guatemala hun latere sociale activisme heeft bepaald, en hoe dit verschilt van de manier waarop niet-inheemse activistes met hun verzetsverleden omgingen.

/ Tine Destrooper /

In januari van dit jaar werd in Guatemala oud-generaal Otto Pérez Molina ingehuldigd als president. Zijn verkiezing zorgde voor beroering. Pérez had immers carrière gemaakt in het leger tijdens de gewelddadige Guatemalteekse burgeroorlog (1960-1996). In deze oorlog werd de inheemse bevolking een doelwit en gedecimeerd. Vooral het midden van de jaren tachtig was een erg brutale periode. Met het presidentschap van Pérez laaide de discussie omtrent de erfenis van het gewapend conflict opnieuw hoog op. In kringen van feministische activisten was deze discussie echter nooit echt gaan liggen. Een meerderheid van de hedendaagse feministische vrouwenorganisaties in Guatemala hebben rechtstreeks of onrechtstreeks hun wortels in het gewapend conflict. Vele van deze organisaties werden gesticht in de periode van de vredesakkoorden in 1996, toen vrouwen een forum kregen om hun eisen onderdeel te maken van de vredesonderhandelingen. Dit konden ze ofwel in de hoedanigheid van voormalige *guerrillera*, ofwel via de vrouwenorganisaties die zij ondertussen hadden gevormd en die door internationale actoren als een integrale component van de burgermaatschappij werden gezien.

Deze vrouwen waren actief geworden – en in sommige gevallen geradicaliseerd – tijdens het gewapend conflict. In deze periode hadden vrouwen de revolutie ondersteund in ‘traditionele genderrollen’ als kok, verpleegster of gemeenschapswerker. Ze hadden toen echter ook rollen op zich genomen die traditionele genderpatronen in vraag stelden. Zo traden ze op als militaire bevelhebbers, *guerrilleras*, of voerden ze campagne voor politieke bewustwording. Verder waren ze terug te vinden in een brede waaier aan tussenliggende posities, zoals die van *brigadista*. *Brigadistas* waren meestal jonge mensen, vaak uit de hoofdstad, die naar de meer afgelegen gebieden trokken om daar te werken als zorgverlener, alfabetiseringscam-

Bron: Grupo Guatemalteco de Mujeres, 2012

Betoging in Guatemala-Stad (december 2011) voor meer en gelijke rechten voor vrouwen, tegen straffeloosheid, en voor meer vrouwen in besluitvormingsposities.

pagnes op te zetten, of te helpen bij de koffie-oogst.² Vele vrouwen hadden dus voor het eerst kennis gemaakt met publieke rollen in de periode van gewapend sociaal conflict. Bij de interviews uitgevoerd in het kader van mijn doctoraatsonderzoek gaven feministische activistes ook aan dat deze revolutionaire ervaringen hen sterk hadden beïnvloed in hoe zij later hun activisme zouden gaan vormgeven. Er werd in vele gevallen verwezen naar de revolutionaire mobilisatie als een leermoment, een vormende fase die op verscheidene en vaak onvoorziene manieren de latere acties van deze activistes beïnvloedde.

Dit artikel stelt daarom de vraag wat verschillende groepen vrouwen meenamen in dit leerproces en hoe dit kan helpen om zowel hun huidige beleids- en organisatorische keuzes als hun wereldvisie te begrijpen. Hiertoe neem ik twee soorten feministisch activisme in rekening, dat van de inheemse vrouwen en van de *Ladinas*, een lokale term die verwijst naar niet-inheemse vrouwen, normalerwijze met Europese voorouders. Het onderscheid tussen Ladina-

en inheems feminisme is betwistbaar. Er zijn immers grote overlappingen tussen beide vormen van activisme, evenals significante verschillen binnen beide categorieën. Toch werpt dit onderscheid een licht op de verschillende mogelijkheden die verschillende groepen Guatemalteekse vrouwen hadden om met hun revolutionair verleden om te gaan.

Die opties kwamen naar boven tijdens het veldwerk dat ik uitvoerde tussen maart 2010 tot maart 2011 in het kader van mijn doctoraatsonderzoek. Daarbij onderzocht ik de relatie tussen het gewapend conflict en de vrouwenbeweging. Concreet nam ik 74 kwalitatieve diepte-interviews af. Verder nam ik deel aan protestmarsen en workshops van feministische groepen, voerde ik informele gesprekken met participanten en analyseerde ik geschreven documenten. Ik interviewde hoofdzakelijk leiders en staf van feministische organisaties en van overheidsinstellingen in dit domein. Ook sprak ik met verscheidene ex-guerrilleras. Bij de interviews stond identiteitsformatie en de evolutie van prioriteiten centraal. Het registre-

ngo's worden gesteund door internationale hulporganisaties en organiseren in de eerste plaats workshops in verschillende domeinen.³

Autonoom feministisch activisme is gericht op het hervormen van genderrollen en -relaties door een hervorming van de gevestigde patriarchale systemen. Toch moet kritisch worden stilgestaan bij de feitelijke autonomie van deze activistes. Zij zijn namelijk in grote mate afhankelijk van externe financiering en van politieke beslissingen op nationaal niveau. Een verklaring voor deze afhankelijkheid ligt bij de invloed van revolutionaire mobilisatie op het autonoom feministisch activisme. Deze invloed was zowel ideologisch, praktisch als organisatorisch. Een getuigenis illustreert het best hoe de gevolgen van revolutionaire mobilisatie verweven zitten in vele beslissingen die activistes vandaag nemen. Elvira is een activiste voor vrouwenrechten in Zona 9, een van de districten van Guatemala-Stad. Wat volgt, zijn stukken uit haar levensbeschrijving die duidelijk tonen welke episodes zij zelf essentieel vond en hoe ze hun invloed inschat. Ze zijn een 'antwoord' op een open vraag omtrent haar eerste ervaring met mobilisatie.

"Ik ben nooit een comandante geweest in die tijd [tijdens het gewapend conflict], en, de waarheid is, weinig vrouwen waren dat. We [vrouwen] waren met veel. Maar de comandantes waren mannen. Er moest gevochten worden, ziet u? Wij verzorgden vooral hen die gewond waren, we kookten, en soms hielpen we met campagnes. En toch was dit belangrijk. Ik was jong. Ik zag nieuwe dingen. Ook al deed ik misschien hetzelfde als elke generatie vrouwen voor mij gedaan had, de context was anders. Ik was deel van de verandering. Ik leerde over nieuwe manieren van ... (onderbreekt zichzelf). Ze vertelden ons dat we het regime moesten omverwerpen als we verandering wilden. Dat we allemaal moesten samenwerken. Men zei dat mannen en vrouwen gelijk zouden zijn nadat we het regime omver hadden geworpen. Iedereen zou gelijk zijn en kansen hebben. Daarom ook mochten wij vrouwen deelnemen. En omdat ze ons nodig hadden. De campagnes werden steeds brutaler en iedereen moest aan boord. Ik ben altijd een felle voorstander geweest van die idealen. Heb altijd geloofd dat wij [vrouwen] inderdaad alles konden. Ik overtuigde andere vrouwen in mijn omgeving ervan ook aan te sluiten [bij de revolutionaire organisaties], maar velen durfden hun huis niet uit. Ik praatte ook met mannen. We waren geen gelijken, maar ik wist dat ze mij apprecieerden en dat ik hun gelijke kon worden als ik zou volhouden. [...]

Toen we de kans kregen [in 1997], richtten ik en de andere vrouwen in Zona 9 een eigen groep op. We hadden ons nooit echt kunnen uitdrukken in de guerrilla, niet zoals we wilden. Maar we hadden er veel geleerd. We hadden er elkaar leren kennen, met elkaar gediscussieerd, andere vrouwen leren kennen, en we wisten ook wat er leefde in ons district. We kenden de noden en toen we een manier konden vinden om daar iets aan te doen, gingen we ons orga-

niseren. [...] We schreven een programma uit dat als eerste doel had de wereld van vrouwen te vergroten. Ze zaten vast in hun huizen. Bedienen hun mannen en kinderen en weten niet dat er meer is. Wij wilden vrouwen onderwijzen, zodat ze betaalde jobs zouden kunnen zoeken. We wilden dat vrouwen, net als ons, een nieuwe realiteit zouden leren kennen door een betaalde job te vinden. Dat ze zo onafhankelijk zouden worden en hun rechten zouden kunnen afdwingen. We hadden geleerd dat je zo dicht mogelijk bij de mensen moet organiseren, maar tegelijk moesten we zorgen voor een gestructureerd plan op een grotere schaal. We bleven pamfletten drukken zoals we altijd hadden gedaan. We brachten vrouwen samen om te discussiëren over hun leven en politiek, zoals we eerder hadden gezien, omdat we wisten hoeveel impact dergelijke avonden op ons hadden gehad. We vertelden hen over de gelijkheid tussen man en vrouw en over hoe de staat ons nog steeds geen gelijke rechten gaf. Pero Seño, como es difícil jugar ese juego (Maar juffrouw, hoe moeilijk is het dit spel te spelen). Hoe kunnen we ooit slagen in een neoliberale maatschappij met rechtse politieke leiders die alle fouten uit het verleden herhalen?"

De *testimonio* van Elvira illustreert verscheidene zaken over de manier waarop feministische activistes vandaag kijken naar hun revolutionaire mobilisatie en hoe ze hiermee omgaan in hun dagelijkse keuzes.

Ten eerste suggereert deze uiteenzetting een continuïteit omtrent de ideologie van revolutionaire groepen destijds en feministische groepen vandaag. Het feit dat vele hedendaagse Guatemalteekse feministische organisaties opgericht zijn aan de basis van de toenmalige revolutionaire organisaties, maakt dat het discours van guerrillaleiders waarmee deze vrouwen dagelijks omgingen een grote invloed had op de beleidslijnen en -doelen die feministische activistes zichzelf stelden. In vergelijking tot die *rank-and-file*-leden waren vrouwelijke revolutionaire leiders overigens veel minder geneigd later vrouwenorganisaties op te richten en werden ze vaak geïncorporeerd in het politieke bestel.

Een van de discoursen die populair verzet tekenden, was de 'todos somos iguales'-lijn (we zijn allemaal gelijk/gelijken). Dit discours is nog steeds cruciaal in de acties van feministische activistes vandaag, die vaak ook expliciet naar revolutionaire, linkse politiek verwijzen om hun ideeën te legitimeren.⁴ Zoals een activiste van de groep *Tierra Viva* nadrukkelijk stelde: "Als we destijds duizenden mensen op de been kregen [met een gelijkheidsdiscours], dan moeten we nu tonen dat ook mannen en vrouwen gelijk zijn. Hoe kan een linkse politiek echt revolutionair zijn als ze de gelijkheid tussen mannen en vrouwen niet propageert? De bevolking [*la gente*] steunde dat idee [van gelijkheid]. Het is aan ons om er een diepere betekenis aan te geven." Ook het idee dat politieke verandering een voorwaarde én een garantie voor emancipatie is, leeft nog steeds sterk binnen feministische organisaties. De linkse politieke ideologie blijft dus belangrijk voor femi-

ren, verwerken en verklaren van gegevens met betrekking tot dit onderwerp is complex en staat steeds open voor discussie en interpretatie. Bovendien ligt dit onderwerp om verscheidene redenen gevoelig bij de vrouwen die werden geïnterviewd. Om de anonimiteit van de deelnemers te garanderen, zijn de namen van de deelnemers dan ook gewijzigd.

In dit artikel beschouw ik eerst de invloed van revolutionair activisme op de acties van autonome feministes. Dit wordt gevolgd door een beschrijving van de aannames van inheemse feministes, zoals de *Grupo de mujeres Mayas de Kaqila*, en van hoe deze uitpakken in de praktijk. Tot slot komen de kritieken hierop van verscheidene lokale actoren aan bod.

De invloed van revolutionair conflict op autonoom feministisch activisme

Met autonoom feminisme verwijs ik naar de meest gangbare vorm van feministisch activisme die ik tijdens mijn onderzoek aantrof in deze regio. Het gaat daarbij om feministische collectieven die de vorm van een ngo hebben aangenomen. Meestal worden zij geleid door jonge professionele Ladina-activistes. Deze

>>

nistische activistes, ook als deze niet altijd zo duidelijk wordt vernoemd als in bovenstaand voorbeeld.

Zoals de *testimonio* van Elvira echter suggereert, werkt de revolutionaire erfenis ook door op andere vlakken. Zo zijn er bijvoorbeeld verscheidene instanties te onderscheiden waarin de logica van revolutionaire bewegingen wordt gereflecteerd in die van feministische organisaties vandaag. Een voorbeeld is de aanname dat publieke rollen een integrale en cruciale com-

wen die om verscheidene redenen deze rollen niet aannemen.

Tot slot is de *testimonio* van Elvira ook een indicatie van een derde manier waarop hedendaagse feministische organisaties en activistes terugrijpen op hun revolutionaire verleden om hun huidige activisme vorm te geven. Op verscheiden punten tijdens ons gesprek verwees Elvira, net als andere activistes, impliciet naar de mate waarin de praktische organisatie van de feministische beweging beïnvloed is door

Anonieme guerrillastrijdster die inheemse klederdracht moest afleggen voor een strijduniform. Verscheidene bronnen vermelden dat vrouwen tot 30 procent van de strijdkrachten uitmaakten.

ne implicaties voor wat deze organisaties kunnen realiseren.⁸

In de eerste plaats tekende zich een vorm van sociaal activisme af gebaseerd op ngo-activisme.⁹ Het aannemen van deze structuur was een noodzaak voor vele feministische initiatieven om hun financiering zeker te stellen en te worden erkend door de lokale en internationale donoren. Dit betekende echter dat deze feministische organisaties professionele werkrachten moesten aantrekken in plaats van *grassroots*-activisten. Verder zagen zij zich steeds vaker genoodzaakt om de werkwijzen en prioriteiten van hun mecenasen te implementeren. Deze zaken sloten nauw aan bij de bovenvermelde neiging van feministische organisaties om publieke doelen te stellen. Die doelen, zoals een verhoogde tewerkstelling onder vrouwen, wetswijzigingen, workshops waarvan een aanwezigheidslijst kon worden voorgelegd, en een betere sociaal-economische status voor vrouwen, waren relatief eenvoudig aan te tonen en te meten. Bovendien bevestigden ze het idee dat vrouwenbewegingen op een efficiënte wijze omgingen met het geld dat donoren hun ter beschikking stelden. Deze focus op het verbeteren van de publieke positie van vrouwen was bijzonder legitiem, en is dat gezien het Guatemalteekse socio-politieke klimaat nog steeds. Niettemin betekende dit ook dat meer subjectieve doelen zoals psychosociale bijstand via programma's om het zelfvertrouwen van vrouwen te vergroten van de kaart werden geveegd.

Wat ook werd bemoeilijkt, was een cultureel relevante benadering van emancipatie. Sommige activistes argumenteerden dat internationale instellingen arriveerden met bepaalde ideeën over de emancipatie van vrouwen, waarbij vaak enkel de punten en komma's nog konden worden onderhandeld. Toch was net dit probleem minder prominent in Guatemala dan in andere postconflictgebieden in de regio. Dit had te maken met de aard van het conflict.¹⁰ Precies omdat de situatie zo lang had geslept en extreem gewelddadig was geweest, en omdat de inheemse bevolking, en met name inheemse vrouwen, het eerste slachtoffer waren geweest van de gewelddaden gepleegd door de regeringstroepen, werd onder internationale hulpverleners in Guatemala aangenomen dat aandacht voor psychosociale en psychotherapeutische bijstand noodzakelijk was. In het bijzonder werd erop gehamerd dat die ondersteuning acht moest slaan op de wereldvisie van inheemse volkeren. Zo konden ook zij worden bereikt die het eerste slachtoffer van het conflict waren geweest.¹¹

De invloed van revolutionair activisme op inheems feminisme

Dit had als gevolg dat rond 1996 ook een aantal inheemse vrouwenorganisaties opstond, evenals een aantal organisaties gericht op het psychologisch proces van collectieve traumaverwerking.¹² Hieruit vloeide een van de grootst en bovendien inheemse vrouwenorganisaties voort die Guatemala vandaag kent: *Kaqila*. Deze orga-

ponent waren voor de emancipatie van vrouwen. Volgens Elvira was dit een deel van de revolutionaire strategie en het discours, ook al was dit deels om pragmatische redenen. De populaire revolutionaire slogan "Con la mujer en la casa, la democracia se atrasa" (Met de vrouw aan de haard, vertraagt de democratie) toont duidelijke gelijkenissen met de *murales* (muurtekeningen) die kort na het conflict erg populair waren, zoals "adelante mujer, salga de tu casa" (Vooruit vrouwen, verlaat jullie huizen!). Ook is er een parallel met de huidige campagne van de *Convergencia Feminista*⁵ "¡Somos mujeres! ¡Queremos poder!" (Wij zijn vrouwen! We willen macht!).

Deze slogans vertalen zich in projecten, lobbywerk, een activeringsbeleid en campagnes gericht op de tewerkstelling van vrouwen. Hedendaagse feministische organisaties zien het activeren en introduceren van vrouwen op de arbeidsmarkt vaak als een *conditio sine qua non* voor hun emancipatie. Dit betekent ook dat het bulk van de feministische organisaties de publieke rollen van vrouwen blijft zien als een prioriteit, en wel in die mate dat hun logica *de facto* een marginalisering betekent van vrou-

het gewapend conflict. Wanneer deze activiste aanhaalt dat de ervaring haar geleerd heeft dat *grassroots*-organisatie⁶ het meest effectieve middel voor emancipatie is, maar dat er ook 'grotere beleidslijnen moeten worden opgesteld', toont dit de invloed van het gewapend conflict op twee manieren. De meest zichtbare laag is dat zij hiermee toont dat ze bij het vormgeven van de strategie van haar eigen organisatie actief terugrijpt op de methodes die de populaire organisaties tijdens het conflict gebruikten om mensen te mobiliseren. Waar deze uitspraak echter ook naar verwijst, is de invloed van internationale organisaties en donoren die het land binnenkwamen in de periode van herstel.⁷ De nood om een structureel programma te presenteren werd door de meeste geïnterviewden vernoemd als een voorwaarde voor het aanvragen en verkrijgen van internationale fondsen. Niet zelden werd een dergelijk programma gezien als een afwijking ten opzichte van de kernactiviteiten en prioriteiten van de organisatie. De invloed van deze vorm van financiering van ontwikkelings- en emancipatieprojecten was vooral zichtbaar op organisatorisch niveau, maar heeft ook verscheide-

nisatie verdient bijzondere aandacht omdat ze op een specifieke wijze omgaat met haar erfenis van het gewapend conflict. De vertaalslag van vrouwenemancipatie naar mobilisatie, het invullen van publieke rollen door vrouwen en gendergelijkheid werd hier niet gemaakt. Ook de organisatorische erfenis manifesteert zich in dit geval op een andere manier. Kaqla staat echter niet alleen in haar benadering. Organisaties als *Q'ani*¹³ en *Actoras de Cambio*¹⁴, een van de grootste initiatieven van het nationale herstelprogramma na de oorlog, delen haar aannames. Ook andere organisaties incorporeren steeds vaker delen van Kaqla's aanpak.¹⁵

Ik verwijst naar Kaqla als een inheemse vrouwenorganisatie, eerder dan als feministische organisatie, omdat zij zichzelf ook in de eerste plaats zo definieert. Toch staan vrouwenemancipatie en het veranderen van genderrelaties bovenaan in haar actieplan en kan de organisatie op basis van haar doelen feministisch worden genoemd. Aangezien Kaqla de emancipatie van vrouwen echter onlosmakelijk verbindt met de emancipatie van etnische groepen en bepaalde aannames van autonome feministes als strijdig met inheemse waarden beschouwt, gebruikt Kaqla zelf niet de benaming 'feministisch'.¹⁶

De aannames van inheemse activistes

De hierboven besproken autonome feministische organisaties in de regio stellen de emancipatie van vrouwen ten dele gelijk aan de gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Deze stelling is strijdig met het inheemse principe van complementariteit.¹⁷ Deze idee stelt dat niet gelijkheid maar complementariteit – tussen man en vrouw, maar ook in bredere zin – als een doel dient te worden gezien. Daarom tracht Kaqla bepaalde kenmerken, die traditioneel toegeschreven worden aan vrouwen, in waarde te herstellen. Dit wil zeggen dat zij bijvoorbeeld de moederrol, zorgtaken en andere rollen die in de traditionele Maya-wereldvisie aan vrouwen worden toegeschreven als uitgangspunt van hun programma nemen.¹⁸ Zoals ik later toon, maakt het werken met traditionele genderrollen Kaqla vatbaar voor het commentaar dat het bestaande patronen bevestigt en niet ondersteunend werkt voor vrouwen die hieruit willen breken.

Dit commentaar is echter slechts gedeeltelijk waar, aangezien Kaqla zichzelf niet enkel tot doel stelt om bestaande traditionele genderrollen te erkennen, maar ook om deze open te trekken op een cultureel relevante manier. Dit roept dan weer de vraag op of ze hiermee niet hetzelfde doen als autonome feministische organisaties die trachten vrouwen uit hun huis en op de werkvloer te krijgen om traditionele rollenpatronen te doorbreken. Het cruciale verschil tussen Kaqla en autonome feministische organisaties ligt echter in het feit dat Kaqla sterk ingebed is in de lokale context. Verder erkent, exploreert en waardeert de organisatie eerst de traditionele rollen die de beleving van een groot deel van haar achterban bepalen, al-

Bron: Alza la Voz contra la violencia intrafamiliar.

vorens ze andere dimensies ervan verkent. Het gaat dus niet om een poging traditionele rollen compleet te wijzigen, maar eerder om ze te verrijken met aandacht voor de belevingen en doelen van de lokale betrokkenen. Zo wordt in workshops bijvoorbeeld geëxperimenteerd met elementen van een krijger-identiteit, een typisch mannelijke rol die veel vrouwen echter relevant vonden in hun leven, en hoe vrouwen deze kunnen incorporeren in hun dagelijks bestaan. Dit lijkt tegen de idee van complementariteit in te gaan, maar doet dit feitelijk niet. Complementariteit kan volgens de *Popol Vuh*, het religieuze basisdocument van de Mayacultuur, immers niet worden geïnterpreteerd als een rigide scheiding tussen mannen en vrouwen, maar eerder als het bestaan van verscheidene tendensen en verschillende manifestaties van mannelijkheid en vrouwelijkheid.¹⁹

Alvorens te kijken naar hoe deze aannames voortvloeien uit de participatie van deze vrouwen in het gewapend conflict, volgt een beschrijving van hoe Kaqla deze aannames in de praktijk brengt.

De praxis van inheemse activistes

Sinds het begin van de beweging stelt Kaqla zich kritisch op ten aanzien van het opleggen van thema's en stelt het een aanpak voor die vertrekt vanuit de persoonlijke beleving van vrouwen. Met deze persoonlijk beleving van vrouwen zelf als vertrekpunt beogen zij ook een herschrijving van de geschiedenis vanuit het standpunt van vrouwen én met oog voor etnische factoren.²⁰ Het is daarbij belangrijk de

Het is niet uitzonderlijk dat de naam van de sponsor (in dit geval Avon) in een groter lettertype wordt geprint dan de naam van de organisatie of het thema van de publicatie. Dit toont, volgens de respondent van *La Voz* hoe prominent donoren zijn in het beïnvloeden van zowel publicaties als beleidslijnen en thema's.

vraag te stellen *hoe* deze activistes dit trachten te bewerkstelligen. Kaqla heeft het over 'andere' manieren voor vrouwen om zich hun rechten als vrouw, *indígena* en mens toe te eigenen. Ze kunnen deze belichamen ('dandoles cuerpo') en een eigen taal ontwikkelen die van binnenuit komt om hierover te praten ('desde adentro'), zodat ze deze rechten beter zouden begrijpen en kunnen analyseren op basis van hun eigen werkelijkheid.²¹

In de praktijk worden de sessies ingericht als reflectie- en therapeutische momenten. Tijdens de groeps gesprekken wordt besproken hoe sociale oppressie zich manifesteert in de persoonlijke levens van vrouwen en hoe dit volgens de deelnemers kan worden gedeconstrueerd. Vrouwen krijgen zo de kans om te praten over hun gevoelens, hun ervaringen en hun verlangens voor zichzelf en voor de maatschappij. Deze sessies hebben een heel andere dynamiek dan de workshops van autonome feministische organisaties. Daar komen niet-actiegerichte emoties als schuldgevoel, depressie en angst vaak niet aan bod en krijgen vrouwen een eerder gestandaardiseerde uiteenzetting over de oorzaken van en oplossingen voor hun onderdrukking. Het idee van Kaqla is dat vrouwen zich door een psychotherapeutische proces kunnen losmaken van hun verleden en een gezondere persoonlijke en familiale situatie creëren op basis van liefde voor zichzelf ('autoamor').

Deze beschouwingen en discussiesessies vinden plaats op basis van wat vrouwen zelf ervaren in hun lichaam.²² Door op basis van hun >>

eigen lichaam, ervaringen en geschiedenis een nieuw discours te creëren willen ze de *ventriloquia*²³ van andere emancipatieprogramma's aan de kaak stellen.²⁴ Dit betekent bijna per definitie dat subjectiviteit een belangrijke rol speelt in de programma's en dat deze dus moeilijk te objectiveren en generaliseren zijn. Dat verklaart meteen waarom vele ngo's die verantwoording moeten afleggen aan donoren deze strategie moeilijk kunnen incorporeren in hun dagelijks werk.²⁵ De reden waarom dit reflectie- en therapeutische proces niettemin centraal staat in Kaqla's workshops, is dat het gezien wordt als deel van de poging een ruimte te creëren waarin inheemse vrouwen, vanuit hun beleving als vrouw en als Maya, uitdrukking kunnen geven aan hun eigen ervaringen en gevoelens.²⁶

De workshops zijn gebaseerd op Maya-spiritualiteit, groepstherapie, discussie op basis van de lichaamsherinnering ('la memoria corporal') en bio-energetische oefeningen²⁷. Concreet betekent dit het gebruik van bewegingstherapie, massages, groepsgesprekken, healings en rituelen. Zoals een voormalige deelnemster het stelde: 'We werden ons bewust van het feit dat onderdrukking verder gaat dan de politieke, culturele, sociale en economische structuren, dat ze ons authentieke zijn, ons potentieel, ons emotioneel en spiritueel zijn aantast, en dat, om met deze effecten om te gaan, het niet volstaat een theoretische of politieke analyse te maken. Maar dat we ook naar onze harten moeten gaan om onze eigen geschiedenis te veranderen. Daarom de healings ('sanación') en de groepstherapie, om ons met onze angsten te helpen omgaan'.²⁸ Kaqla werkt verder ook op basis van publicaties die bedoeld zijn als bewustwordingsinstrumenten.²⁹ In deze werken wordt telkens een theoretisch-politieke analyse van de situatie met betrekking tot gender, etniciteit en klasse gepresenteerd. Daarnaast is er steeds een praktisch deel omtrent groepstherapie ('sanación') op basis van bewustwording van het lichaam en de emoties, en een deel over sociale relevantie en systematisering van de projecten.

Het doel door dit alles heen is de 'dekolonisatie' van de gedachten- en gevoelswereld van vrouwen³⁰. Dit wordt gezien als een manier om de eigen bewustwordingsprocessen in handen te nemen. Met name het idee dat bepaalde vormen van kennis bepaalde vormen van macht meebrengen, speelt hier een belangrijke rol. Een eigen vorm van kennis genereren en de continuïteit van inheemse kennis garanderen, en dit doen vanuit het standpunt van vrouwen, de gemeenschap en de cultuur en in samenspraak met feministes en academici, is hier cruciaal. Daarbij wordt ook het onderwerp godsdienst actief bediscussieerd. Die heeft immers een grote invloed op de veronderstelde inferioriteit van inheemse volkeren, die zij zelf zijn gaan internaliseren.³¹ Zoals een van de publicaties van Kaqla stelt: "Als we voor eens en altijd onderdrukking willen oplossen, kunnen en moeten we komaf maken met de onderdrukker die in elk van ons leeft. We kunnen onze omgeving niet veranderen als we zelf niet veranderen".³²

Bron: eigen foto van muurschilderijencollectie 'Todos somos iguales'.

Muurschilderij bij het kantoor van *Actoras de Cambio* die toont hoe de emancipatiestrijd van vrouwen gelinkt wordt aan de emancipatiestrijd van inheemse groepen.

Kritiek op de aanpak van Kaqla

De werkwijze van Kaqla is niet onbesproken. Vooral het argument dat de verantwoordelijkheid terug bij vrouwen wordt gelegd en zijzelf verantwoordelijk worden gesteld voor het doorbreken van hun onderdrukking zonder de kant van de onderdrukker te bekijken stuit vaak op kritiek. Wanneer echter in overweging wordt genomen dat Kaqla ook met gemeenschappen en dus met mannen werkt, verliest dit argument deels zijn kracht. Bovendien is Kaqla bijzonder begaan met het bewerkstelligen van wetswijzigingen en werkt het actief aan bewustwordingscampagnes. Die worden vormgegeven op basis van de atypische aanpak uit hun groepssessies.

Daarnaast leeft bij autonome feministische activisten de veronderstelling dat deze vorm van activisme als conservatief kan worden bestempeld. Het zou namelijk vrouwen terugduwen in conservatieve conceptualisering van genderrollen en hen daarbij in feite de kans ontnemen om rollen te bekleden die in de traditionele wereldvisie als mannelijk worden bestempeld. Vooral het boek 'De taal en gevoelens van Mayavrouwen'³³ botste op felle kritiek. Het feit dat gevallen werden beschreven waarin vrouwen over de grenzen kijken van de ruimtes die hen traditioneel worden toegewezen, stuitte op felle tegenstand van conservatieve sectoren van de etnische bevolking. Dat niettemin werd uitgegaan van het belang van deze traditionele genderrollen, weekte commentaar los van progressieve feministische organisaties. Zij stelden dat de aanpak van Kaqla vrouwen een bepaalde rol toedichtte. Het gegeven dat Kaqla wordt geleid door vrouwen, die bovendien vaak hoogopgeleid zijn en vooraanstaande rol-

len bekleden in het publieke leven en die ook deelnemers aanmoedigen om over de grenzen van hun klassieke rollen heen te kijken, spreekt deze kritiek echter tegen.

Bovendien kan het commentaar worden opgeworpen dat ook de strategie van autonome feministische bewegingen om het ideaalbeeld van een geëmancipeerde vrouw gelijk te stellen met dat van een vrouw die een publieke rol vervult, een strak keurslijf vormt. Het legt aan vrouwen die het ideaal van emancipatie voorstaan een nieuwe norm op waarbuiten het moeilijk handelen is. Verder is de veronderstelling dat het emanciperend is voor vrouwen om het publieke domein binnen te treden ook problematisch in de zin dat dit domein precies wordt geregeld door patriarchale normen en regels die vrouwen bijna per definitie in een benadeelde positie stellen.

Ondanks sporadische kritiek is Kaqla stevig ingebed in de feministische beweging. Dit stond de organisatie toe in dialoog te treden met andere actoren, zowel met feministische als niet-feministische inheemse en Ladinagroepen, en zowel met *grassroots*-activisten als met de academische wereld.

Conclusie

Autonome feministes en inheemse vrouwenbewegingen zijn allebei significant beïnvloed door hun deelname aan en de context van het revolutionaire conflict van de jaren 1980-1990. Deze invloed ging echter voor beide vormen van feminisme in bijna tegengestelde richtingen. Autonome feministische activisten putten vooral uit de revolutionaire ideologie van gelijkheid die bouwde op het revolutionaire model waar vrouwen non-traditionele rollen kregen toebedeeld en keken naar de prioriteit van

donors die kwantificeerbare vormen van emancipatie vereisten. De inheemse activistes kozen voor een andere strategie om het doel van emancipatie te bereiken. Deze vrouwen koppelden de emancipatie van vrouwen aan de emancipatie van etnische groepen. Ze stelden op die manier een nieuwe interpretatie van emancipatie, empowerment en feministisch activisme voor. Die interpretatie beroept zich op lokale belevingen en gevoeligheden, ook indien deze in strijd zijn met de meer algemeen aanvaarde vormen en idealen van feminisme.

Onrechtstreeks is deze inheemse vorm van feminisme ook geworteld in het gewapende conflict, omdat precies dit conflict, dat etnische groepen doelwit maakte, een initieel etnisch bewustzijn teweegbracht dat aan de basis ligt van deze vorm van vrouwenactivisme. Inheemse feministische activistes hebben dus niet zozeer gebouwd op de linkse politieke ideologie en op de nadruk die het revolutionair activisme op gelijkheid legt, maar hebben hun revolutionaire ervaringen aangewend als basis voor een verhoogd etnisch bewustzijn en voor het in waarde herstellen van inheemse waardesystemen.

Waar autonome feministische organisaties op basis van hun revolutionaire ervaringen precies geopteerd hebben voor een verdere institutionalisering, stellen inheemse vrouwenorganisaties de geïnstitutionaliseerde norm net zo in vraag. Zij trachten op basis van hun ervaring hun geschiedenis te herschrijven op een radicaal open manier. Dit roept nieuwe vragen op over de methodes die hiertoe worden gebruikt en of hun manier van werken uiteindelijk het potentieel heeft inderdaad vrouwen te emanciperen. Eerste ervaringen wijzen erop dat deze organisaties erin slagen vrouwen te benaderen als subjecten met een eigen stem en om hen zelf eigen strategieën te laten kiezen, ook op momenten dat dit kan leiden tot spanningen. ///

Noten:

- We zijn vrouwen en we willen macht!
- Susan A. Berger, *Guatemaltecas: the women's movement, 1986-2003*. Austin, 2006.
- María Luisa Cabrera Pérez-Armiñan, *Mapeo de organizaciones de sociedad civil en el tema violencia contra las mujeres en Guatemala*. Guatemala-Stad, 2009.
- Zie bijvoorbeeld N. Chinchilla, 'Marxism, feminism, and the struggle for democracy in Latin America', in: *Gender and society*, 5 (1991), pp. 291-310.
- Een nationale los-vaste organisatie van verschillende feministische organisaties en individuen, die vaak marsen organiseert.
- Dit is een vorm van organisatie die door de basis wordt ontwikkeld en waarbij initiatieven van de achterban eerder dan van beleidsmakers komen.
- M.E. Greenberg en E. Zuckerman, 'The Gender Dimensions of Post-Conflict Reconstruction: The Challenges in Development Aid', in: Tony Addison en Tilman Brück, *Making Peace Work: The Challenges of Social and Economic Reconstruction*. Basingtonstoke en New York, 2009.
- C. Ewig, 'The strengths and limits of the NGO women's movement model: Shaping Nicaragua's democratic institutions', in: *Latin American Research Review*, 1999, 34, pp. 75-102; David Hulme & Michael Edwards, *States and Donors, too Close for Comfort*. New York, 1997.
- S.E. Alvarez, 'Advocating feminism: the Latin American feminist NGO 'Boom'', in: *International Feminist Journal of Politics*, 1999, 1, pp. 181-209.
- CEH, *Guatemala: memoria del silencio*. Guatemala-Stad, 1999; DNSA, 'Database on Guatemala', in: *Country Series Guatemala*. Washington DC, 2010.
- M. Esparza, 'Post-war Guatemala: long-term effects of psychological and ideological militarization of the K'iche Mayans', in: *Journal of Genocide Research*, 2005, 7, pp. 377-391.
- L. Viaene, 'Dealing with the legacy of gross human rights violations in Guatemala: grasping the mismatch between macro level policies and micro level processes', in: *The International Journal of Human Rights*, 2011, 15, pp. 1160-1181; Actoras de Cambio, *Rompiendo el silencio: Justicia para las mujeres víctimas de violencia sexual durante el conflicto armado en Guatemala*. Guatemala-Stad, 2006.
- Q'anil* definieert zichzelf als een 'centrum voor opleiding, heling en onderzoek voor vrouwen'. Het is een nationale organisatie gericht op de emancipatie van vrouwen volgens inheemse principes.
- Actoras is een organisatie die formeel ontstond in 2003, toen een groep feministische vrouwen een aantal mensenrechtenorganisaties en vrouwenorganisaties (zoals UNAMG, ECAP, etc.) opriep om zich te verenigen om de stem van inheemse vrouwen hoorbaar te maken in het nationale herstelproces. De organisatie faciliteerde vooral onderzoeks- en therapeutische processen, met als doel het stimuleren van een politiek en psychosociaal helingsproces en het emanciperen van vrouwen die het conflict overleefden.
- Zie onder andere *Actoras de Cambio, Rompiendo el silencio; Q'anil, Centro de Sanación, 'Investigación y Formación Humanista y Transpersonal Q'anil'*, in: <http://centrosanacionqanil.blogspot.com/p/centro-qanil.html>, geraadpleegd op 26 november 2011.
- R. Sieder en M. Macleod, 'Genero, derecho y cosmovisión Maya en Guatemala', in: *Desacatos*, 2009, 31; Silvia Chejter, *Feminismos latinoamericanos. Tensiones, cambios y rupturas*. Madrid, 2007.
- Ik maak hier een groepering van inheemse geloven, gebaseerd op de *Popol Vuh*, de basistekst omtrent de schepping van het universum die verscheidene Mayavolkeren verbindt. Er zijn echter verscheidene etnische groepen onder de Mayabevolking in Guatemala, waarvan de K'iche' en de Q'achikel de grootste zijn. De verschillen tussen deze groepen zijn belangrijk, maar in de meeste gevallen minder uitgesproken dan de verschillen met niet-inheemse groepen. Deze verschillende groepen verenigen zich bovendien bijvoorbeeld in de groep Kaqla. Zie onder andere C. Álvarez, 'Cosmovisión maya y feminismo ¿Caminos que se unen?', in: Aura Estela Cumes en Ana Silvia Monzón, *La encrucijada de las identidades: mujeres, feminismos y mayanismo en diálogo*. Guatemala-Stad, 2006, pp. 19-29.
- M. Macleod, 'Drawing the Connections: Mayan Women's Quest for a Gendered Spirituality', in: Sylvia Marcos, *Women and Indigenous Religions*. Santa Barbara, 2006.
- Kaqla Grupo de Mujeres Mayas, *Mujeres Mayas Universo y Vida "Kinojib'al Qat'i"*. Guatemala-Stad, 2009.
- Kaqla Grupo de Mujeres Mayas, 'Visión', in: <http://mujeresmayaskaqla.un-mundo.net/leer.php/1438375>, laatst geraadpleegd op 26 augustus 2011.
- V. Das, 'Language and Body: Transactions in the Construction of Pain', in: *Daedalus*, 1996, 125, pp. 67-91; Elizabeth Grosz, *Volatile Bodies: Towards Corporeal Feminism*. Bloomington, 1994.
- 'Desde lo que han sentido en su cuerpo de mujer', cf. interview uit februari 2011.
- Ventriloquia verwijst naar buikspreek, of met andere woorden, het feit dat vrouwen onmondig zijn in deze workshops en niet hun eigen stem en ervaringen kunnen laten horen.
- Georgina Méndez, *¿El fin de la ventriloquia? Los cuestionamientos a las capacitaciones a mujeres indígenas*. Paper gepresenteerd op het congress van de Latin American Studies Association in Toronto, 9 oktober 2010.
- C. Ewig, 'The strengths and limits...'; D. Hulme & M. Edwards, *NGOs, states and donors...*
- Tania Palencia, *Caminos para la plenitud de las mujeres mayas y nuestros pueblos*, Guatemala-Stad, 2010.
- C. Rybak, 'Indigenous healing practices: traditional forms from the Core of Being', in: Mark Blows, *The Relevance of the Wisdom Traditions in Contemporary Society: the Challenge to Psychology*. Delft, 2004; Marta Mendoza, *Reconociendo la memoria y poder de nuestros cuerpos*. Guatemala-Stad, 2007.
- A.E. Cumes, 'Sufrimos vergüenza: mujeres k'iche' frente a la justicia comunitaria en Guatemala', in: *Desacatos*, 2009, 31, pp. 99-114.
- Emma Delfina Chirix García, *Alas y raíces - Afectividad de las mujeres mayas*. Guatemala-Stad, 2003; T. Palencia, *Caminos ...; Kaqla Grupo de mujeres Mayas, La internalización de la opresión - una propuesta metodológica*. Guatemala-Stad, 2007; Kaqla Grupo de mujeres Mayas, *Documento de sistematización del proceso de Formación "Los Primeros Colores del Arco Iris"*. Guatemala-Stad, 2008; Kaqla Grupo de mujeres Mayas, *Mujeres Mayas Universo y Vida "Kinojib'al Qat'i"*. Guatemala-Stad, 2009.
- S. Marcos, 'Mesoamerican Women's Indigenous Spirituality: Decolonizing Religious Beliefs', in: *Journal of Feminist Studies in Religion*, 2009, 25, pp. 25-45.
- Kaqla Grupo de Mujeres Mayas, *La palabra y el sentir de las mujeres Mayas de Kaqla*. Guatemala-Stad, 2004, pp. 10.
- Kaqla Grupo de Mujeres Mayas, *La palabra ...*, pp. 13.
- Kaqla Grupo de Mujeres Mayas, *La palabra ...*

Tine Destroyer (1986) behaalde de titel van doctor in de politieke wetenschappen aan het European University Institute, waar ze sociale vrouwenbewegingen in post-conflictmaatschappijen bestudeerde. Momenteel is de auteur actief als lid van verscheidene wetenschappelijke kringen en werkgroepen in binnen- en buitenland.

Contact: tineke.destroyer@eui.eu

Afbeelding gebruikt tijdens workshops van Kaqla. Deze illustreert hoe de vrouwen met lichamelijke en cultureel relevante symboliek werken tijdens het emancipatieproces.

Interview met professor Joan Wallach Scott

Joan Scott (1941) was the keynote speaker at the Conference 'Uitsluitend emancipatie' in de Beurs van Berlage in Amsterdam in October last year. She spoke about the historical concept of emancipation. This was an opportunity for *Historica* to speak with her about gender history and feminism. Joan Scott is well-known as one of the founders of gender history. With her article 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', published in 1986, she challenged the foundations of historical practice. In recent books she focused on the relationship between gender and politics. Joan Scott is professor at the School of Social Science in the Institute for Advanced Study in Princeton, New Jersey.

/ Greetje Bijl en Esmeralda Tijhoff /

You wrote your famous article about gender as a useful category in historical science in 1986. Why did you decide to write a new article in 2010 stating that it still can be considered as a useful category?

There was a forum at *The American Historical Review* in 2006 twenty years since they published my article. They had many different people writing about gender in their different fields of history. My article was an answer to all the other articles in this special issue of *The American Historical Review*.

Since the first article was published, the concept of gender changed a lot. What do you consider to be the main improvement?

I do not know if it is an improvement. I think people really do use the term gender, not just about women, which was often the case before, but to think about the relation of power between men and women. So when you ask about gender representation, you really are asking: 'what is the percentage of women in relation to the percentage of men'. Or for example how high are women's wages in relation to men's wages. It is very much a question about the relationship of power rather than just another way of asking a question about women. I think that is one major change.

How does one use the concept of gender as a tool in historical science?

It is a set of questions. What you are always asking is: 'what is the relationship between men and women'. How are women being defined in relation to men? And you do not know what the answer is in advance. So you look at society and you analyse the position of women,

the political participation of women, the wages of women, the cultural assumptions about women, the way children are treated in the classroom, whether boys and girls are treated differently, how do people in a society understand what it means to be masculine and feminine, man or woman? All those kinds of questions...

I think that it is very useful if you always have a question mark at the end. If you think that you know what gender means, that men are superior and women inferior, then you would look for that everywhere. To me, that does not seem to be a very useful way of doing it. But if you are always asking what the power relations are like, it is a very useful way of thinking about social organisation.

How can one apply such a theoretical framework to historical resources, autobiographies for example?

Well, you have to analyse the sources. When someone writes an autobiography, they choose particular moments to tell you when something important happened. So one set of questions will be: 'what is the major turning point in their lives?' For example: "my father gave me permission to go to school, or I decided not to marry". So if every single person told you that, then you know that you are dealing not just with an individual experience but with a socially, culturally defined moment, that this person reads his life or her life in certain terms. Then you have some insight into how society has

Foto: Esmeralda Tjioff

During the interview

Foto: Esmeralda Tjioff

Beurs van Berlage

given them scenarios to define their lives. What did it mean to be a woman in those days? This morning [at the conference] we had a lecture by the head of the labour union. (Agnes Jongerius, GB) She started by telling us that she grew up in a family with five girls and two boys. And even though her mother was very emancipated, but also very catholic, when the boys did not like what the mother made for dinner, she would always make them something else, but when the girls did not like the dinner, they had to eat it. So she said: "When the day comes that both girls and boys have to eat the dinner or if nobody likes the dinner everybody gets another dinner then we'll have equality". "Well the poor mother."

It was a symbolic story. Here she has a kind of model in her mind about what equality means. Here is an individualized story, but it is serving a larger purpose, because we all understand what she meant. Why did we all understand what she meant, because we all have a shared notion of equality and of gender equality.

For example in the nineteenth century women who refused marriage were defined as crazy. Sometimes they deliberately acted as if they were crazy so they would not have to get married. Otherwise they had to find a way to legitimate or justify the refusal of marriage. So then the question I would ask is: "Where do they look to justify themselves?" For Catholic women it might be the saints or the Virgin Mary. For French women it might be Joan of Arc. There are ways of identifying or understanding your experience in the languages or the vocabulary of your culture at a very specific historical moment.

How are these women defining themselves? What terms are they using, and what do those terms mean in the context they are using them in? If you ask: 'what does it take for women in this period to think of themselves as a woman or as feminine', then it seems to me you are asking questions about what you are not allowed to be as well as about what you are al-

lowed to be. That is going to be different in different historical periods and this way you get to read in a more subtle and sensitive way. The point is that being a woman is not self-evident; it is an experience that is historically constructed and not a biological concept.

But can I still call her 'woman'?

Yeah, why not? As long as you realize that when she thought of herself as a woman you know and have to explain what she meant. You are historicising woman, but for your contemporary reader who assumed 'women' to be a kind of unchanging truth, you are introducing the idea that the category of 'women' itself varies.

Is this where one can find agency?

Yes, you find it by understanding who you are, what is attributed to you. Sometimes one acts in conformity with society, sometimes in opposition to society. One's identifications do not fit prescribed norms. They are influenced by many factors, including fantasy.

How did you experience the realisation that there was inequality between boys and girls?

I guess I realized it very early. My father was a socialist and very secular, against religion. I was young when I asked a question about religion. He said to me: "In most of these religions women are said to be made of a man's rib. Do you want to believe something like that?" And I thought: "No, that's not fair." So that was something I always remembered.

My father thought that girls should be able to do everything boys could. My mother too, she was a teacher who always worked. So I had examples all around me of women who were >>

Professor Scott's office at IAS (the Institute for Advanced Study in Princeton, New Jersey)

working and women who were organized in unions.

So it did not occur to me that it was not possible to do everything that I wanted to do. Except, I think, I knew that you had to be really good at it and, in fact, you had to be better than good in order to compete. Of course it was clear that there were real differences between the way women and men were treated. But in my own career and personal experience it was less clear. I was part of the generation in the United States when universities were trying to encourage women to get PhD's and to go into university teaching. They were anticipating the huge expansion of students which happened in the sixties and they knew they were going to need teachers. So I was part of that wave, when the doors were open rather than closed.

It really was not until the women's movement started in the seventies that I came to feminism, but initially it was inspired more by history and scholarly work than by personal experience. It was much more the sense of how this group was treated and, historically, what the enormous differences were in the situation between women and men.

Did you ever become an activist?

"You can call me an academic activist."

I participated in demands for abortion rights, but I was never a real activist. But everywhere I went in universities, I helped women to start study programs and advocated for an end to discrimination against women at the faculty. So my politics, I would call them radical, but they were located in academic settings.

You have been criticized for being too deconstructivist?

I have to tell you something very funny first. In France, in 2011, there was a huge controversy about the teaching of gender. The French government produced a new textbook for teaching about gender and sexuality studies. The Catholic lobby organized a petition signed by over a hundred deputies and senators in the parliament against teaching gender and sexuality. They thought it would corrupt the youth and teach children that homosexuality was normal or acceptable. And these ideas were said to be American imports into France. Judith Butler was defined in one article as the female pope of gender studies.

People like us were defined as American aliens coming in and corrupting the French. The amusing thing is that in the United States, I am defined by many of my feminist historian colleagues as being too French, too influenced

by deconstruction and 'French theory'. But in France I am the embodiment of 'American feminism'.

But back to your question! I think deconstruction is a way of reading analytically. It allows you to ask how concepts are being defined in opposition to others, what the dependence between two opposing ideas might be. So 'women' are defined in opposition to 'men', each concept acquires its meaning from the other. For me deconstruction is a way of reading that opens you up to look for contradictions.

Your book *The Politics of the Veil* tackles the political debates about the law that put a ban on the veil in France. What was your most striking conclusion?

I think my most striking conclusion was that I felt in the end that you could only understand the law as racist. Secularism seemed to be an excuse for saying that Muslims were not welcome in French society. It went beyond religious Muslims and applied more generically to all Muslims. Secular Muslims in the government of Sarkozy who were in favour of the ban on headscarves were always referred to as a North African or a Muslim member of the government. So even if they sought to assimilate,

they continued to be marked by their difference and referred to as representatives of a different (non-French) group.

People accused me of transposing American ideas of racism on to the French. And I think that is right, but Americans have had a long history with racism because of the treatment of Afro-Americans: “and we know it when we see it!” It is not a mistake to read the French law in those terms.

How can you explain this political development in Western Europe?

First of all, we are post-9/11. Terrorism or the war on terror, or whatever you want to call it, becomes a central preoccupation. It is a moment when the clash of civilizations, the Muslims versus the West, becomes more fully articulated. But it existed well before September 11th. In France it becomes really visible after the bicentennial of the French revolution in 1989. The far Right party takes up an anti-immigrant stance: “Let’s get rid of these people who are taking our jobs, who are threatening our culture, who represent an invasion of a kind we have to worry about.” The position of the far right parties pushes the other parties and they, too, picked up the anti-immigrant, anti-Muslim language. Secondly it has to do with the loss of a sense of integrity and national sovereignty. Yes, we are still Dutch but what does it mean to be Dutch if you are a member of the EU? All the policies that really matter are being decided by an inter-European council. On the one hand it is wonderful, it is unity, it is a federation and on the other hand I think there is a tremendous anxiety about the loss of national identity. And so, a kind of

nationalism develops in these countries against these ‘Others’. In some cases the others are former colonial subjects, Indonesians here, North-Africans in France. Or they were guest workers, Turks in Germany and here as well. Immigrants become identified as terrorists and in the civilization discourse that follows: “They are the terrorists, we are the civilized”. And you even had the Pope at one point talking about the fact that Muslims are so passionate and superstitious and religious whereas the Catholic Church had always been on the side of reason and Enlightenment.

In the United States there is certainly an anti-Islam feeling, mostly spurred on by the religious Right, many of whom see Israel as the place where the second coming of Christ is going to happen. So there is this alliance between pro-Israeli, right wing politicians and Christian fundamentalist politics in the United States. And Muslims are the target. But there is a difference with Europe. Muslims in the United States are not former colonial subjects and they are mostly middle class. They are engineers, doctors, lawyers, higher level liberal professionals. So they are not seen as dangerous populations in the cities of America. You cannot associate danger with those groups in the way you can associate danger with poor working class populations in the cities and the outskirts of the cities of European capitals. Muslims in the United States are not going to pick your pockets in the popular imagination. But they might blow something up! There is a much more tolerant aspect on a day to day level of Muslims in the United States. Our dangerous classes are the Afro-Americans. They are the poor ones and historically they were the slaves. Muslims in our country were never orientalised

in a way they were in the Western European countries that had colonies. I think that makes something of a difference in a way.

Here, traditionally, the guest workers have been drawn from these colonial populations, the very poorest of the poor. You just take a boat from Algeria to Marseille or you just cross a border in Turkey. “How do you get to the United States if you are poor?” For us it is the Mexicans who are the danger and walls are built to keep them out. It is Afro-Americans and the Latin-Americans, but particularly the Mexicans, but less so Muslims.

It is not the case that American multiculturalism is more tolerant, but different social groups pose different kinds of challenges and problems in the different countries. Everything has to do with class and colonial history. You are dealing with former colonial subjects, the anxiety about poverty and also the poverty of these populations.

Now with the economic crisis even the socialist parties in Europe are worried that there is too much money going to be spent on these people who ‘do not belong here’. The immigrants are represented as a drain on the economy even if that is not actually the case. So it is a very complicated story. No country is totally uniform in its behaviour.

These days the racist voices seem to be the loudest. The question is: ‘how do you get other voices to be heard’. That is the real challenge everywhere in democracies. Another problem is the cooptation of this language of emancipation by the Right. And you find that some feminists are on board with this kind of nationalism. That is very disturbing.

>>

In the last chapter of your book *The Politics of the Veil*, the part on sexuality, you talk about beards. Why is there no ban on beards as a symbol of orthodox religion?

Here I can only speak of the French case, because I think it is different in the Netherlands. France sees itself as an open society. Women's femininity is defined by their availability to men, by their willingness to be on display. Muslim women are covered and so Muslims are seen as repressive and unnatural in relation to sex and sexuality. If you define openness and sexual availability as natural, then Muslims are seen as sexually repressed. So women stand for the terms of sexual difference as they are understood in a society. Men are not seen in the same way, so even though beards may define a certain Muslim religious orientation, they do not carry the same symbolic weight that women's veils do.

After reading Hirsu Ali's book, you concluded that there are many contradictions in her story. What does this mean to you?

I had to give a talk not so long ago about Hirsu Ali's book *Infidel*. If you read it carefully, the whole first part is all about strong women, although she says that Islam is repressing women and enslaves them. But the evidence she gives about women in Islamic society contradicts this. She has a sister who is a doctor and her mother divorced her father and married the man she really loved.

She says that Islam is about beating women, but later on she says that her father said: "That (wife beating) is not what Islam is about". So the book is full of contradictions. You do not have to go to other sources to say, well, what she writes is wrong. All you have to do is read her! And the question is why did she need to produce this caricature of Islam? I think she wanted to fit herself into the political niche of the Muslim-anti-Muslim. And the way to do this was to write a sensational book in which

she oversimplified her life-story and the history of Islam. So she could tell her story about leaving tradition, oppression, and ignorance behind and coming to the utopian freedom of the Dutch Republic. I think there was a kind of political opportunism in her story, whether it was fully conscious or not I could not say, because I do not know enough about her. I certainly think she worked the politics to her great advantage.

Do you know what she charges to give a lecture? She charges ten thousand dollars to give an hour long lecture and additional fees for her bodyguards. She has created herself as a political celebrity. The story she presents is 'black to white', 'bad to good', 'Islam to the West', 'oppression to freedom'. But the interesting thing about her book is that, if you read it carefully, she has not eliminated the contradictions.

In your theories and academic life you seem very deconstructivist and conceptualizing, but when it comes to politics you are very practical.

"That's right!" Theory and politics are two separate grounds, one informs the other, but they are not the same thing. The way I think about theoretical issues always takes into account politics and political situations and the way I think politically is informed by the way I conceptualize things.

But the two are not the same. Politics is a strategic operation, so you want to be able to think strategically. Theory lets you think outside the box, outside the ordinary strategies, but it does not tell you what to do. As long as you understand the two are not the same, theory should not prevent you from engaging in political activity. There is no such thing as theoretical purity. That is where you end up in dogmatic politics.

Foto: Esmeralda Tijhoff

Beurs van Berlage

Now we have more than forty years of women's history, but most research does not find its way into the standard textbooks. Do you know what the situation is like in other countries?

I think it is similar in many places. Maybe some more attention is paid to women and women's history in the standard textbooks. And there have been a lot of attempts to increase the input. In the United States the textbooks in high schools and secondary schools are adopted by the state. So depending on the politics of the particular state there is more or less women's history in the textbooks.

There is more consciousness about famous women than there was before, and more consciousness about the need to do address questions about women. But it is very difficult to find a textbook that fully incorporates gender into history.

It is interesting to see what the long-term impact of international bodies like the UN and its CEDAW conventionⁱ will be like. Any country that signed the convention must report every year on their attempts to get closer to gender equality, whatever that means. So there is a consciousness about these issues that may translate into an improvement in the representation of women and women's history in textbooks.

The Vereniging voor Gendergeschiedenis plans to create a new standard history textbook that fully incorporates a gendered analysis.

"That's the way to do it!"

///

Noten:

ⁱ The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), adopted in 1979 by the UN General Assembly.

Foto: Esmeralda Tijhoff

Joan Scott with Greetje Bijl

Joan Scott en het *Land van kleine gebaren*

Volgende week vrijdag mag ik samen met Greetje Bijl de alom bekende Joan Scott interviewen voor *Historica*. Niet verwonderlijk dus dat ik me geestdriftig stort op het werk van Scott.

/ Esmeralda Tijhoff /

Joan Wallach Scott (1941) is vooral bekend geworden met het artikel 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis', dat in 1986 werd gepubliceerd in *The American Historical Review*. Haar stelling die ook de titel van het stuk vormde, werd een belangrijk uitgangspunt voor de methodologische ontwikkeling van gendergeschiedenis als vakgebied. Nog steeds kom ik citaten uit haar artikel tegen in geschiedkundige werken.

In het artikel stelde Scott dat geschiedschrijving verder moest gaan dan de toevoeging van (de geschiedenissen van) vrouwen aan de algemene geschiedschrijving. Met het toevoegen van lemma's over historische vrouwen aan de Nederlandse corpus van biografieën zijn we er nog niet. 'Gender' gaat niet om vrouwen, of de studie naar vrouwen. Een zinvolle (historische) analyse moet de genderrol incorporeren en bestuderen hoe gender verweven is met de constructie van sociale relaties en machtsverhoudingen.

De grote drie

Deze verhoudingen komen tot stand via gender en met behulp van de daarmee gecreëerde dichotomie. Met de deconstructie van machtsverhoudingen kwamen een hele reeks sociaal geconstrueerde ongelijkheden naar de oppervlakte. Ook door middel van sociale klasse, etniciteit, race, seksualiteit, leeftijd, gezondheid et cetera worden hiërarchieën opgezet en in stand gehouden. 'De grote drie', zoals klasse, sekse/gender en etniciteit' ook wel worden omschreven, worden gezien als bepalend voor iemands positie en mogelijkheden in de samenleving, en iemands juridische rechten en sociaal bewegingsveld.

De praktijk van het labelen van mensen, van het creëren van 'Others', mensen die niet zoals jij zijn, is bedoeld en werkt als een basis om macht uit te oefenen. Het benadrukken van specifieke verschillen tussen mensen schept een hiërarchie. Als dit in een samenleving gebeurt, moeten onderzoekers goed uitkijken niet dezelfde tactieken en beeldvorming te reproduceren. Het is een groot verschil of er in een tekst wordt gesproken over mannen en vrouwen, of over mensen. Waarbij het dan tevens de vraag is wie er tot de groep 'mensen' wordt gerekend. Om het belang van de toepassing van gender als methode bij het bestuderen van de geschiedenis te demonstreren, pak ik een willekeurig historisch handboek uit mijn kast. Het is geworden,..... *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland. 1780-1990* (SUN; Nijmegen 1999; 2de druk 2001), met bijdragen van zwaargewichten zoals Remieg Aerts, Piet de Rooy, Henk te Velde en Herman de Liagre Böhl. Dit handboek wordt op diverse universiteiten gebruikt bij colleges binnen de studie Geschiedenis.

Land van kleine gebaren

Direct valt op dat vrouwen onzichtbaar worden gemaakt door het spreken over politieke krachtvelden en groepen in algemene termen zoals dissidenten, liberalen, katholieken, joden, kleine werklui, et ce-

tera. Zitten daar dan geen vrouwen bij? Jazeker wel. Maar bij de vraag of Nederland een 'democratische burgerrepubliek in de moderne zin was', verwacht ik op z'n minst een verwijzing naar het feit dat politieke invloed niet alleen voorbehouden was aan een rijke en aanzienlijke politieke elite, maar ook dat politieke functies alleen aan mensen met mannelijke lichaamskenmerken werden toegekend [Remieg Aerts, *Land van kleine gebaren*, pagina 20]. Nog verbaasder ben ik als bij de bespreking van de sociale verhoudingen die in de wet verankerde en maatschappelijk vastgelegde ongelijkheid tussen mannen en vrouwen niet aan bod komt.

Herengespreek

Dan doet Henk te Velde het iets beter in zijn bijdrage. Hij typeert het Nederlandse parlementaire debat rond 1850 als 'een beschaafd herengespreek' waarmee tenminste inzichtelijk wordt gemaakt dat vrouwen geen toegang hadden tot de officiële politieke arena [pagina 109]. Ook al vergeet hij dan wel weer te melden dat de 'belastingbetalende middenstanders' die kiesrecht bezaten toch echt mannen waren, net zoals de 'kleine bovenlaag' die de politiek in zijn greep had. De onofficiële inmenging van vrouwen blijft bovendien teveel buiten beeld, zelfs al betreft hij vrouwen bij de bespreking van de standensamenleving als uitdragers en bewakers van de stand op de maatschappelijke ladder [pagina 112-113]. Hij beperkt zich nog veel te veel op de *keeping up appearances* van Thorstein Veblen [*Theory of the Leisure Class*, 1899], wellicht omdat deze functie de vrouw binnen haar sociaal verwachte huiselijke omgeving plaatst. Deze tekortkoming zou in volgende drukken kunnen worden opgelost door te putten uit de uitstekende studies van Maartje Janse, *De Afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Wereldbibliotheek; 2007) en van Hanneke Hoekstra, *Hart van de Natie. De morele constitutie van Nederland* (Wereldbibliotheek; 2005).

Al met al is te zien dat in het gehele boek door verschillende auteurs wordt uitgegaan van 'Nederlanders', terwijl eigenlijk alleen verwezen wordt naar de mannelijke ingezetenen van Nederland. Voor de geschiedenis van de Nederlandse vrouwen moet de lezer zich behelpen met een aparte paragraaf over de vrouwenbeweging. *Land van kleine gebaren* is daardoor zeker geen boek te noemen dat de algemene Nederlandse geschiedenis behandelt. Het behandelt de geschiedenis van dit kleine stukje aarde vanuit een mannelijk perspectief en ontkent dan wel bagatelliseert de aanwezigheid en inbreng van de vrouwelijke ingezetenen en heeft te weinig oog voor de machtsverhoudingen die zich afspeelden tussen de genders, laat staan dat zij deze weet te historiseren. Hadden de heren historici toch Joan Scott moeten lezen vóór zij aan de slag gingen. ///

Esmeralda Tijhoff (1981) is redactielid van *Historica*. Ze doet onderzoek aan de Rijksuniversiteit Groningen naar de gezusters Boissevain en hun intrede in de publieke wereld rond 1900.

Contact: a.e.tijhoff@rug.nl

Selectieve bibliografie van Joan Scott

Boeken

The Glassworkers of Carmaux: French Craftsmen and Political Action in a Nineteenth Century City, Cambridge, 1974.

Women, Work and Family, New York, 1978 (samen met Louise Tilly).

Gender and the Politics of History, New York, 1988 (Herziene uitgave: 1999).

Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man, Cambridge, 1996.

Parité: Sexual Equality and the Crisis of French Universalism, Chicago, 2005.

The Politics of the Veil, Princeton, 2007.

Théorie Critique de l'Histoire: Identités, expériences, politiques, Parijs, 2009.

The Fantasy of Feminist History, Durham, 2011.

Recente artikelen

'Unanswered Questions,' contribution to AHR Forum, 'Revisiting 'Gender: A Useful Category of Historical Analysis'', in: *American Historical Review*, 113 (2008), 5, pp. 1422-30.

'Finding Critical History,' in: J. Banner en J. Gillis (red.), *Becoming Historians*, Chicago, 2009, pp. 26-53.

'Knowledge, Power, and Academic Freedom,' in: *Social Research*, 76 (2009), 2, pp. 451-480.

'Storytelling,' in: *History and Theory*, 50 (2011), 2, pp. 202-208.

'The Incommensurability of Psychoanalysis and History,' in: *History and Theory*, 51 (2012), 1, pp. 63-83.

'The Vexed Relationship of Emancipation and Equality,' in: *History of the Present*, 2 (2012) 2, pp. 148-168.

'The Provocations of Enduring Friendship,' in: *Columbia Journal of Gender and Law*, 21 (2012), 2, pp. 430-441.

Gezocht:

nieuwe redacteurs voor Historica!

Ben je geïnteresseerd in
gendersgeschiedenis?

En vind je het leuk om schrijvers bij het
maken van hun artikelen te begeleiden?

Stuur dan een e-mail naar
historica@gendersgeschiedenis.nl.

DISCUSSION OVER GENDER, BIODIVERSITY AND FEMINISM

Raffia

Raffia
presentator: artikelen, blogs, artikelen, interviews, opinie, column, congresprogramma en
interviews voor online en gedrukte media

Raffia
in een aflevering van het Instituut voor Gender Studies van de Universiteit Tilburg en een
editie van een jaarlijkse. Een aflevering kost € 10 per jaar (€ 25 voor studenten en €
20 voor medewerkers). Aanpak voor individuele en gezamenlijke aanvragen.

Institutional Institute for Gender Studies, 201, postbus 9014, 6000 HE Tilburg.
Tel: 0113 - 76 0204, e-mail: info@iugst.nl, journal@iugst.nl

DIGES | geschiedenis & media

Publicatieassistent voor web en print!

Zetwerk, vormgeving, websites (ook Joomla!):
Diges zorgt ervoor dat uw informatie duidelijk overkomt.

Kijk eens op de site of neem vrijblijvend contact op via
info@diges.nl.

www.diges.nl

Van vossenjacht tot stembiljet: vrouwen en de Britse politiek (1900-1940)

De Amerikaanse Nancy Astor trad op 1 december 1919 als eerste vrouw toe tot het Britse parlement. Dit feit wordt in de studie van Hanneke Hoekstra uitgebreid beschreven en in een breder kader geplaatst. Achtergrond en karakter van Astor, de rol van vrouwen in de Britse politiek, hun politieke macht en de aanwezigheid van Amerikaanse vrouwen in de hoogste maatschappelijke regionen worden aan de hand van Astor en haar kring geschetst voor de jaren 1900-1940.

/ Christianne Smit /

De met vaart geschreven studie, die de nadruk op de eerste twee decennia van de eeuw legt, wervelt van de overtocht van de VS naar Groot-Brittannië en de vossenjachten – voor de Amerikaanse vrouwen eerder huwelijkskandidatenjachten – en van luisterrijke diners in kapitale buitenhuizen naar intieme briefwisseling tussen politieke leiders en hun liefhebbers en *confidantes*.

Hoekstra werpt een aantal vragen op: hoe kon het dat een Amerikaanse vrouw die zich nauwelijks mengde in de strijd voor het vrouwenkiesrecht en niet echt feministe, toch als eerste vrouw in het parlement terechtkwam? En, in het verlengde daarvan, hadden vrouwen in de Britse politiek in de eerste decennia van de twintigste eeuw wel enige politieke invloed of zelfs macht?

Hoekstra begint echter met duidelijke veronderstellingen aan het onderzoek. Ze gaat er – onuitgesproken – vanuit dat pionierende vrouwen in een parlement wel feministisch moesten zijn. Niet alleen maakt die insteek de richting van het onderzoek te eenzijdig, ook verraadt het een gebrek aan historisch besef. Om dichtbij huis te blijven: de achtergrond van de eerste Nederlandse vrouwelijke parlementarië Suze Groeneweg (lid van de SDAP, tegenstander van aparte vrouwenorganisaties) laat al zien dat het geenszins vanzelfsprekend is om te veronderstellen dat slechts uitgesproken feministen als eersten het parlementaire pad effenden. Meer problematisch in Hoekstra's werk is de afwezigheid van een heldere definitie van het concept feminisme. Ook al krijgen de personen die haar boek bevolken al dan niet het predicaat feministisch en kwalificeert Hoekstra zichzelf als een 'feministische historica', nergens wordt de betekenis hiervan gegeven, met uitzondering van een merkwaardige passage die feminisme gelijk lijkt te stellen met slachtofferschap.

De manier waarop Hoekstra haar voornaamste onderwerp – de politieke carrière van Nancy Astor – selecteerde, wordt op twee momenten verklaard. In de inleiding vertelt ze dat haar aandacht werd getrokken door een krantenartikel waarin een scherpe plagerij tussen Astor en Winston Churchill werd beschreven. In de con-

clusie verantwoordt ze de keuze meer beredeneerd: met het doel een betoog te schrijven over “de verloren macht van vrouwen in de Britse politiek in het democratisch tijdperk”, viel de keuze vanzelfsprekend op Nancy Astor. Daaraan heeft ze volgens eigen zeggen wel iets toe te voegen, aangezien de bestaande biografieën over Nancy Astor door bewonderende auteurs niet objectief genoeg zijn. Hoekstra lijkt echter zelf ook geraakt door Astors magie, gezien de lyrische beschrijvingen van Astors uiterlijk, optreden en karakter. De uitspraak “Het zou te ver gaan om te beweren dat Nancy Astor in haar eentje een soort opleving van de adel en zijn politieke organisatie, de Conservatieve Partij, bewerkstelligde en daarmee het definitieve verval van de Britse aristocratie uitstelde tot de Tweede Wereldoorlog” valt buiten alle historisch reële proporties en laat zien dat ook Hoekstra teveel gegrepen is door haar hoofdpersoon. Ook de kringen waarin Astor verkeerde worden ambivalent behandeld: Hoekstra is enerzijds bewonderend over de ruisende jurken, sprookjeshuwelijken en ‘goede’ slavenhouders, anderzijds is ze denigrerend over “dollarjufjes” en “dollarprinsessen”. De vraag welke mechanismen er nu precies voor zorgden dat de “niet-feministische” Astor haar bijzondere positie bereikte, wordt uiteindelijk slechts ten dele beantwoord. En de serieuze flirt van Astor met het nationaal-socialisme in het interbellum – een feit dat wellicht meer duiding geeft aan de politieke carrière van Astor dan liefdesbrieven of aankleding – wordt helaas onvoldoende toegelicht. Haar contacten met

nazi's worden in de studie vooral toegeschreven aan de invloed van een ander, wat echter niet strookt met eerdere stellingen over haar grote politieke gevoel en autonome karakter.

De behandeling van de tweede vraag, of vrouwen toentertijd politieke invloed of zelfs macht konden hebben, ligt ingewikkelder. Hoekstra laat zien dat vrouwen in de negentiende eeuw door sociale bezigheden – vooral diners waarbij de gasten met zorg werden geselecteerd – een betekenisvolle rol in de politiek konden spelen. Daarnaast haalt ze uitgebreid het fenomeen ‘*behind every great man there's a great woman*’ aan door op overtuigende wijze het belang van echtgenotes en/of maîtresses te illustreren. Door het gebruik van aansprekende bronnen worden persoonlijke wederwaardigheden verweven met de heersende politieke machtsconstellatie, waardoor de politieke invloed van vrouwen geloofwaardig wordt aangetoond. Maar hier mist ook een kritische blik. Natuurlijk schrijven machtige mannen aan hun vrouw of vriendin dat ze onmisbaar zijn. De vraag wordt niet gesteld of dit letterlijk moet worden genomen. En er wordt geenszins mee aangetoond dat vrouwen een “spil in de machts-cultuur” waren of dat hooggeplaatste mannen niet konden fungeren zonder “de voortdurende bevestiging van een intieme relatie met een vrouw”.

Al bij al geeft de studie een enthousiaste inzicht in de rol van vrouwen in Britse, elitair politieke kringen van die tijd. Het gebrek aan historische kennis is echter storend – zo wordt gesteld dat in 1903 vrouwenkiesrecht nog “een vrij hopeloos streven” leek, terwijl dat in Nieuw-Zeeland al in 1893 en in Australië in 1902 was bereikt. Er is sprake van een plastic pop terwijl dit materiaal nog niet gebruikt werd. De studie overtuigt niet omdat kritische onderzoeksvragen, een overtuigende these en een relativering van de betekenis van Astor en de macht van vrouwen in de politiek ontbreken. ///

Christianne Smit (1968) is docent-onderzoeker bij de afdeling Politieke Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Haar onderzoek richt zich op politieke, sociale en culturele aspecten van de geschiedenis tussen 1848 en 1918. Ze publiceerde onder meer over belastingdebatten, lokale politiek en sociale hervormingen.

Contact: c.a.l.smit@uu.nl

Hanneke Hoekstra, *De dictatuur van de petticoat. Vrouwen en macht in de Britse politiek 1900-1940*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 2011, 285 blz., €19,90.

Vrouwenmacht in de politieke elites: van monarchie naar democratie

Hadden vrouwen uit de elite vóór de Franse Revolutie niet meer politieke macht dan daarna? Sloten democratische paradigma's over de rechten van mannen en broeders vrouwen niet effectiever van politieke macht uit dan patriarchale vertogen waarin afkomst en erfenis aan mannen én vrouwen formele privileges toekenden? Deze intrigerende vragen liggen ten grondslag aan een bundel over vrouwen uit politieke elites in de transitie van monarchie naar democratie. Dat deze kwesties nu besproken worden, is te danken aan nieuwe aandacht voor deze groep vrouwen.

/ Margit van der Steen /

Politiek historici hadden lange tijd weinig op met vrouwengeschiedenis; genderhistorici op hun beurt interesseerden zich lange tijd meer voor het kiesrecht en voor vrouwen uit de midden- en arbeidersklasse. Het gepresenteerde onderzoek sluit aan bij het opnieuw doordenken van het belang van de publieke en private sfeer voor het politieke en bij nieuwe, bredere benaderingen van het begrip politieke cultuur. Ten slotte profiteert deze bundel van de aandacht voor *kinship*, de monarchie als regeringsvorm en onderzoek naar de continuïteit tussen monarchie en het parlementaire systeem.

De aan de orde gestelde problematiek omvat een lange periode. Dit zien we terug in de bundel waarin acht artikelen de 16e tot en met de 21e eeuw bestrijken. Zowel Catharina de Medici, keizerin Sissi, de eerste vrouw in het Engelse parlement Nancy Astor tot Angela Merkel komen aan bod. Wat opvalt, is de biografische inslag van vrijwel alle bijdragen.

Cruciaal in de overgang van monarchie naar het parlementaire stelsel is de negentiende eeuw. Hierin was een belangrijk rol weg gelegd voor Frankrijk. Precies hierover handelt de bijdrage van Henk te Velde. Hij concludeert dat in het Frankrijk van de vroege negentiende eeuw aristocratische vrouwen een grotere rol vervulden in het politieke bedrijf dan in de laatnegentiende-eeuwse opkomende democratie. Franse vrouwen moesten wachten tot 1944 voordat ze het kiesrecht verwierven. In zijn artikel wijst Te Velde ook op de bijdrage die Franse aristocratische dames leverden aan de ontwikkeling van de parlementaire cultuur door middel van hun salons. Hier werd politiek en cultuur op informele en elegante wijze vermengd en ontwikkelde zich een standaard voor parlementair gedrag. Vrouwen vervulden een spilfunctie in de salons. Hun rol was te vergelijken met die van diplomaten: ze verkeerden niet zelf in de positie om te beslissen, maar konden door hun kwaliteiten de besluitvorming wel beïnvloeden.

Maar vrouwen vervulden ook andere rollen en werkten met andere strategieën, zo laat deze lezenswaardige bundel zien. Aristocratische moeders en grootmoeders onderhandelden bijvoorbeeld spijkerhard op de huwelijksmarkt om een zo hoog mogelijke prijs voor hun eigen (klein)kinderen in de wacht te slepen. Erotiek was een beproefd machtsmiddel, maar ook jezelf onzichtbaar maken of als (schijnbaar) onbeduidend wegzetten, kon een manier zijn om invloed uit te oefenen op besluitvorming. Hierdoor is de betekenis van vrouwen op het politieke strijdtoneel onderschat. Birgit Meyer stelt in haar bijdrage over vrouwelijke parlementariërs in naoorlogs Duitsland zelfs: “*This is the fate of powerful women all over the world: they are greatly underestimated*”.

Het boek logenstraft het stereotype beeld dat vooral progressieve (linkse) politieke partijen en vakbonden vrouwvriendelijk zouden zijn geweest. Ook in conservatieve partijen kregen (en grepen) vrouwen kansen, zoals bijvoorbeeld de eerste vrouw in het Britse parlement, Lady Nancy Astor, en uiteraard Margaret Thatcher en Angela Merkel.

De bundel bevat een heldere inleiding van Hanneke Hoekstra, maar ontbeert een afsluitende conclusie waarin de balans wordt opgemaakt. Het was het geheel ten goede gekomen als de strategieën die juist vrouwen inzetten om politieke macht te verwerven, werden geanalyseerd. Zijn er specifieke karakteristieken aan te wijzen die vooral vrouwen gebruikten? En in welke situaties gebeurde dat? En moet de vraag of de Franse Revolutie een verwoestend effect heeft gehad op de deelname van vrouwen aan de politiek nu wel of niet bevestigend worden

LADY MACBETH'S SISTERS

*Women's Power in Political Elites
in the Transition from
Monarchy to Democracy*

Hanneke HOEKSTRA and Jantine OLDERSMA (eds.)

PEETERS

beantwoord? Dit alles smaakt in de eerste plaats naar meer. De voorliggende bundel is fragmentarisch van opzet. Het is wachten op meer systematisch en vergelijkend internationaal onderzoek. Daarom sluit ik me graag aan bij het pleidooi van Hanneke Hoekstra voor meer onderzoek naar vrouwen uit de politieke elite. ///

Margit van der Steen (1961) is historicus en als coördinator van de Onderzoekschool Politieke Geschiedenis verbonden aan het KNAW Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.

Contact: m.vandersteen@bureau-aetas.nl

Hanneke Hoekstra en Jantine Oldersma (eds.), *Lady Macbeth's Sisters. Women's Power in Political elites in the Transition from Monarchy to Democracy*. Leuven, Peeters Publishers, 2011, 201 blz., € 48,-.

Service / Nieuwe boeken

Service / Van de voorzitter

V.M.D.O.2.0

De VVG vindt het belangrijk dat er een nieuw genderinclusief, handboek over de geschiedenis van de Nederlanden komt evenals een update van het befaamde *Van moeder op dochter* uit 1948. In het afgelopen jaar concludeerde het bestuur van de VVG dat er de nodige steun is voor deze plannen. Daarom willen we dit idee verder ontwikkelen. In september zijn we met een groep experts uit de historische wereld in België en Nederland om de tafel gaan zitten om de plannen verder uit te werken. Daarbij kijken we ook naar de vorm waarin een en ander zal verschijnen: is een website niet een beter medium dan een papieren boek? En biedt een digitaal platform ons ook niet de mogelijkheid om meerdere doelgroepen te bereiken? Binnen de VVG is inmiddels een werkgroep bezig, bestaande uit Mineke Bosch, Greetje Bijl, Julie Carlier en Margit van der Steen. Wij houden u op de hoogte!

KNHG Congres 'De vrouw 1813-1913-2013' in november 2013

Volgend jaar staat het najaarscongres van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap in het teken van 'De vrouw 1813-1913-2013'. In november 2013 is het namelijk precies 100 jaar geleden dat in de tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913' de vrouw in 100 jaar koninkrijk Nederland werd uitgelicht. Op het najaarscongres zullen de veertien thema's die in 1913 volgens de uitgebreide tentoonstellingscatalogus centraal stonden, opnieuw onder de aandacht worden gebracht, maar dan vanuit een 21ste eeuwse perspectief. De VVG is via de voorzitter vertegenwoordigd in de voorbereidingscommissie. De overige leden zijn Mieke Aerts, Lex Heerma van Voss, Leonie de Goei en Elise van Nederveen Meerkerk.

Margit van der Steen

Nieuwe boeken

Joke Spaans, *De Levens der Maechden. Het verhaal van een religieuze vrouwengemeenschap in de eerste helft van de zeventiende eeuw*

In Haarlem vestigde zich in het laatste decennium van de zestiende eeuw een gemeenschap of 'vergadering' van zogenaamde kloppen, die sterk kloosterlijke trekken vertoonde. Ondanks tegenstand van de gereformeerde kerk en vlagen van vervolgende deze gemeenschap een opmerkelijke bloei in de zeventiende eeuw. Mede op basis van de verzameling *Levens der Maechden*, geschreven door geestelijke moeder Trijn Jans Oly, beschrijft Joke Spaans hoe priesters en hun geestelijke dochters gezamenlijk een experiment aangingen. Traditionele kloosterlijke gebruiken werden door het Haarlems kapittel omgevormd en aangepast aan de nieuwe situatie waarin de katholieken een getolereerde groep waren in een andersdenkende omgeving. Bij deze 'doorstart' speelde de kloppenvergadering 'In den Hoek' een belangrijke rol.

Verloren, 2012, €19,-

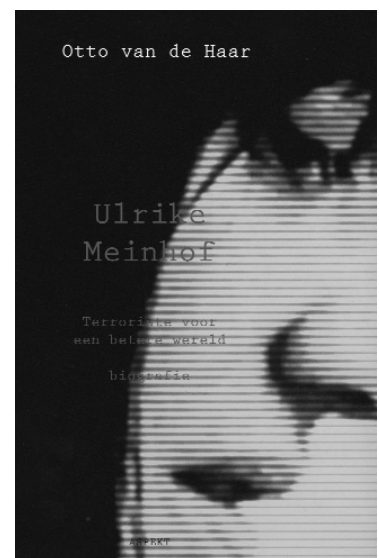

Otto van de Haar, *Ulrike Meinhof – Terroriste voor een betere wereld*

Het leven van Ulrike Meinhof (1934-1976) begon weinig hoopvol. Als meisje maakte ze de Tweede Wereldoorlog mee en verloor eerst haar vader (een NSDAP-lid) en daarna haar moeder. Ze werd politiek actief in de anti-atombomstrijd en kreeg landelijke bekendheid door haar vlijmscherpe journalistieke werk: tegen de genocide in Vietnam, persmagnaat Axel Springer en het nog smeulende fascisme. Omdat haar kritische journalistiek niets uithaalde, sloot zij zich in 1970 aan bij de Rote Armee Fraktion (RAF), die het imperialistische systeem van binnenuit en gewapenderhand aanviel. Op 41-jarige leeftijd pleegde ze zelfmoord.

Otto van de Haar schreef een nieuwe biografie. Hij studeerde nieuwste en theoretische geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Aspekt, 2012, € 18,95

Service / Tentoonstelling en boek

Alexine Tinne, Afrikaanse avonturen van een Haagse dame

Alexine Tinne (1835-1869), een eigenzinnige Haagse jongedame uit de high society, een van de eerste Nederlandse fotografen van niveau en bovenal een avontuurlijk reizigster. Haar reislust voerde haar naar bekende, maar ook naar volledig onbekende gebieden in Afrika: Egypte, Sudan, de bovenloop van de Nijl en de Sahara. Uiteindelijk werd het reizen haar fataal. Op 33-jarige leeftijd werd ze in de Sahara door Toearegs om het leven gebracht.

Van 13 oktober 2012 t/m 17 februari 2013 besteedt het Haags Historisch Museum in de tentoonstelling 'Alexine Tinne, Afrikaanse avonturen van een Haagse dame' aandacht aan deze fascinerende avonturierster.

Bij de tentoonstelling worden verschillende lezingen gehouden door specialisten en verschijnt het boek: *Reis naar het noodlot. Het Afrikaanse avontuur van Alexine Tinne (1835-1869)* van Robert Joost Willink (Amsterdam University Press, 2012), €29,50. Een biografie met 107 grotendeels onbekende foto's waarvan ruim de helft door Alexine Tinne zelf is gemaakt.

Meer informatie is te vinden op: www.haagshistorischmuseum.nl.

Beatrice de Graaf, *Gevaarlijke vrouwen - Tien militante vrouwen in het vizier*

Meer vrouwen doen mee in terroristische organisaties. De omgang met vrouwelijke terrorismeverdachten wordt echter vertroebeld door emoties en stereotypen. Dit stelt Beatrice de Graaf, hoogleraar Conflict en veiligheid in historisch perspectief, verbonden aan het Centrum voor Terrorismen en Contraterrorisme aan de Universiteit Leiden.

De Graaf legt daarmee de stereotypen en emoties bloot die nog altijd gepaard gaan met de beeldvorming over vrouwelijke terroristen. Met portretten van: Ulrike Meinhof, Angela Davis, Bernardine Dohrn, Lidwina Janssen, Zarema Moezjachojeva, Abida K., Hansina Uktolseja, Malika El Aroud, Tanja Nijmeijer (onlangs nog in het nieuws) en Beate Zschäpe (momenteel in de gevangenis in Duitsland).

Uitgeverij Boom, 2012, € 24,90

Service / Documentaire

Droom en Daad

Henriëtte Roland Holst (1869-1952) vergaderde met Lenin en Trotski en correspondeerde met Rosa Luxemburg. Haar brieven, gedichten en toespraken geven inzicht in haar diepste dilemma's. Oud beeldmateriaal voert de kijker terug naar die roerige jaren.

De film van Annette Apon reconstrueert deze periode aan de hand van oud filmmateriaal, gecombineerd met teksten van Henriëtte Roland Holst zelf: flarden uit brieven, gedichten, toespraken en boeken, spaarzaam aangevuld door een persoonlijk commentaar van de filmmaker. Filmmateriaal waar Roland Holst zelf op te zien is bestaat niet uit die periode. Maar het geselecteerde materiaal geeft een veelzijdig en onbekend beeld van die tijd.

[www.sngfilm.nl/NL/Droom & Daad.htm](http://www.sngfilm.nl/NL/Droom%20&%20Daad.htm)

